

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
“КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ”**

На правах рукопису

Дзядевич Тетяна Миколаївна

УДК 82.091

**ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЛІТЕРАТУРІ
СЛОВ'ЯНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ: НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ АДАМА
МІЦКЕВИЧА, ОЛЕКСАНДРА ПУШКІНА ТА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

10.01.05 – порівняльне літературознавство

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
філологічних наук

**Науковий керівник
Доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Наливайко Дмитро Сергійович**

КИЇВ - 2004

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. РОЛЬ І МІСЦЕ РОМАНТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ	16
1.1. Сучасна імагологія в контексті постколоніальних студій.....	16
1.2. Росія в імперському дискурсі.....	26
1.3. Імперська ідеологія та романтична література.....	37
1.4. Місце поета в процесі формування національної ідентичності в добу романтизму.....	44
1.5. Взаємозв'язок національної та релігійної ідентичностей.....	50
1.6. Зміст і форма з огляду на ідеологічне навантаження текстів.....	58
1.7. Висновки до розділу.....	63
РОЗДІЛ 2. РОСІЯ “СВОЯ” ТА “ЧУЖА”. ПЕТБУРГ ЯК ПРОЕКЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	64

2.1. Петербург в російській літературній традиції XVIII століття.....	64
2.2. “Текстуальний” діалог Міцкевича та Пушкіна.....	73
2.3. Образ Петербурга.....	78
2.4. “Царський двір”	87
2.5. Образ Можновладця	97
2.6. Стель текстів та ідеологічна настанова.....	105
2.7. Висновки до розділу.....	109
РОЗДІЛ 3. “СВОЄ” ТА “ЧУЖЕ” В ТЕКСТАХ МІЦКЕВИЧА, ПУШКІНА ТА ШЕВЧЕНКА.....	111
3.1. Схід в творчості поетів.....	111
3.2. “Кавказ” Пушкіна та “Кавказ” Шевченка.....	119
3.3. “Свій” і “чужий” в ранніх поемах Шевченка.....	130
3.4. “Свій” і “чужий” в поемах “Тражина” і “Конрад Валенрод” Міцкевича	137
3.5. Ідеологема месіанства.....	144
3.6. Реалізація концепції нації через творення літературного національного міфу	154
3.7. Висновки до розділу.....	165
ВИСНОВКИ.....	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	177

Доба романтизму у Європі відзначається інтенсивним процесом формування модерних націй, який своєрідно відбився і в тогочасній літературній практиці. В центрі пошуків романтиків, особливо слов'янських, перебувала проблема кристалізації національної ідентичності, котра для української, а на певному етапі і для польської та російської літератур, стала стрижневою у творчості багатьох письменників. Дослідження означеного проблемного поля особливо яскраво висвітлює спільні та відмінні риси згаданих національних літератур і дає змогу зрозуміти своєрідність розвитку європейського романтизму.

В основі даної дисертації лежить дослідження процесу формування національної ідентичності в літературі слов'янського романтизму на матеріалі творчості Адама Міцкевича, Олександра Пушкіна та Тараса Шевченка. Це питання розглядається з перспективи бінарної опозиції “свого” та “чужого”, яка в сучасній науці є засадничою для висвітлення проблем індивідуальної, колективної, національної ідентичностей тощо. Інтерпретуючи проблему, дисертантка звертається до праць Мартіна Бубера, Емануеля Левінаса, Поля Рікера, в яких розкривається загально-філософський сенс згаданих категорій. Зміст та характер розуміння опозиції “свого” та “чужого” в Російській імперії великою мірою визначається тогочасною політичною ситуацією. Першорядне значення має проблема ставлення названих вище поетів до імперії, як уособлення офіційної влади, а також пошук власного місця в тогочасних умовах, і артикуляція у поетичних текстах історичної місії своїх народів.

Формування національної ідентичності найчастіше перебуває в полі зору історичної науки, однак в першій половині XIX століття виразником суспільних настроїв була література, саме вона відображала процес формування національної ідентичності. Дисертантка свідомо зорієнтована на застосування сучасних інтердисциплінарних методологій літературознавчого аналізу, наприклад, студій з імагології та постколоніалізму.

Ліза Ортис зазначила: “Прихильники феміністської, марксистської, постколоніальної та расової теорії розглядають стосунок “я” до іншого як відносини домінування та виключення, що підтримує нерівність у стосунку до влади, яка існує за патріархальних, імперіалістичних, расистських та інших ідеологічно репресивних умов”[56,с.477]. Для нас у визначенні “свого” та “чужого” важливим є аспект ставлення поетів до дискурсу влади, ідеології у державі, тобто в Російській імперії. Саме через авторське ставлення до владних структур великою мірою визначається розуміння “свого” та “чужого” з точки зору формування національної ідентичності. Таке позиціонування бінарної опозиції в стосунку до репресивних владних структур висвітлюється, наприклад, у працях з постколоніальної теорії Гаятрі Чакраворті Співак [255], [256].

Актуальність обраної теми зумовлюється специфікою розвитку українського порівняльного літературознавства, в якому імагологія як окрема галузь науки, так само як постколоніальні студії, тільки починає розвиватися; актуальність дослідження також зумовлюється процесами геополітичних трансформацій в

Центрально-Східній Європі, в яких питання розвитку традицій національних культур, літератур, збереження національної ідентичності та пошук власного місця серед новітніх суспільних та культурних структур вкотре стало на часі.

Едмунд Гуссерль в праці “Криза європейського людства і філософія” писав: “Кожний духовний образ знаходиться по своїй суті в універсальному історичному просторі або в особливій єдності історичного часу по співіснуванню і послідовності, у нього є своя історія. Чи переживаємо ми історичні взаємозв’язки, відштовхуючись, при необхідності, від нас самих та наших націй, історична спадковість веде нас далі від нас особисто до сусідніх націй, і так від націй до націй, від епохи до епохи.... В цьому процесі людство відкривається як єдине ціле життя людей та народів з величезною кількістю людських типів та типів культури, які постійно перетікають одне в одне”[45].

Зв’язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі філології Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Тема дисертаційного дослідження пов’язана зі стратегічним напрямом роботи кафедри філології НаУКМА, що передбачає вивчення та реінтерпретацію широкого кола питань теорії та історії літератури, компаративістики за допомогою найновішого методологічного інструментарію.

Мета дисертаційного дослідження полягає в здійсненні комплексного порівняльного аналізу процесу формування національної ідентичності в літературах слов’янського романтизму на матеріалі творчості найвидатніших поетів слов’янського світу – Адама Міцкевича, Олександра Пушкіна та Тараса Шевченка, висвітленні спільних та своєрідних рис розвитку романтичної літератури під обраним кутом зору, а також у сприянні розробці методології такого типу імагологічних досліджень.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв’язати такі **завдання**:

1. З’ясувати параметри понять “свого” та “чужого” в системі імагологічних категорій порівняльного літературознавства; напрацювати епістемологічний матеріал для розширення категоріального апарату імагології.
2. Розробити методологічні підходи для аналізу формування національної ідентичності в літературі.
3. Порівнюючи творчість Т. Шевченка, О. Пушкіна та А. Міцкевича, виокремити стратегії порівняння українського, російського та польського романтизмів, вказати основні спільні та відмінні риси.
4. З’ясувати вплив ідеологічних чинників, характерних для владного дискурсу Російської імперії, на творчість згаданих поетів, прослідкувати в літературних текстах тенденції їхнього ставлення до владного тиску.
5. Співставити стратегії розбудови власної ідентичності А. Міцкевича, О. Пушкіна та Т. Шевченка як речників своїх народів, з’ясувати принципові розбіжності у творчості цих поетів щодо висвітлення категорій “свого” та “чужого”.
6. Дослідити роль, котру відігравали у творчості згаданих поетів важливі тогочасні дискурси: зокрема, релігійний, а також дискурси

мовної ідентичності та історичної пам'яті.

Об'єктом дисертаційного аналізу є творчість А. Міцкевича, О. Пушкіна та Т. Шевченка. З творчої спадщини Міцкевича дисертантка звертається до історичних поем “Гражина” (1823) і “Конрад Валенрод” (1829), містерії “Дзяди” (1823), епопеї “Пан Тадеуш” (1834), “Кримських сонетів” (1826), текстів “Книг польського пілігримства і польського народу” (1832) та деяких Паризьких лекцій (1841 – 1842). З текстів Пушкіна аналізуються поеми “Кавказький бранець” (1820 – 1821), “Тазит” (1828 – 1830) “Цигани” (1824), “Полтава” (1828 – 1829), “Мідний вершник” (1833), повість “Арап Петра Великого” (1827 – 1828), роман у віршах “Євгеній Онегін” (1830), деякі листи, авторські примітки, окремі поезії. Зі спадщини Шевченка дисертантка звертається до поем “Катерина” (1838), “Гайдамаки” (1841), “Сон (комедія)” (1844), “Кавказ” (1845), “Петрусь” (1850), “Юродивий” (1857), “Москалева криниця” (1857), поетичного циклу “Три літа” (1844 – 1847), повісті “Художник” (1856), а також “Журналу” (1857), до аналізу включені деякі окремі поезії. Також дисертантка ввела як об'єкт дослідження матеріали, пов'язані зі справою “Кирило-Мефодіївського товариства”, а саме “Книги буття українського народу” (1840) Миколи Костомарова та доповідні записки графа С.Уварова.

Проаналізовано художні тексти, які були концептуальними не тільки для авторів, але й набули відповідного широкого розголосу серед читачів, мали подальшу широку рецепцію, а також ряд публіцистичних текстів, матеріали мемуарного характеру, листування, тобто літературу факту – матеріал, який допомагає відтворити дух часу, дає змогу глибше дослідити дискурс націєтворення, а також демонструє своєрідність розвитку літератури слов'янського романтизму в тогочасних суспільно-політичних умовах.

Новизна праці зумовлюється вже тим, що методологічний апарат імагології як окремої галузі літературної компаративістики у вітчизняному літературознавстві дотепер залишається нерозробленим. Вперше в нашій науці предметом окремого дослідження стають місце і роль романтичної літератури та митця в процесі формування національної ідентичності, з'ясовується як ці категорії втілювалися в конкретних текстах, як літературні тексти сприяли формуванню різноманітних суспільних дискурсів. З огляду на колоніальне минуле України було доцільно дослідити це питання, спираючись на праці з постколоніальних студій. Означені проблеми є новими для нашого літературознавства, оскільки методології аналізу формування національної ідентичності в літературі не було розроблено до цього часу. Саме тому до аналізу літературного матеріалу був застосований комплексний підхід.

Головним *методом* дослідження є метод *герменевтичної* інтерпретації тексту, що спонукає до пошуку нових шляхів інтерпретації відомого літературного матеріалу у контексті європейської культурної і літературної традиції. Цьому методу підпорядковано ряд інших методів сучасного літературознавчого аналізу, які допомагають розв'язанню поставлених дисертанткою завдань. Це *феноменологічний*, *порівняльно-типологічний*, *інтертекстуальний* методи.

У дисертації виокремлено три аспекти, які так чи інакше відбивали процес формування національної ідентичності, і відігравали істотну роль у творенні образів “свого” та “чужого”. Це питання ролі особистості у формуванні суспільних процесів

, мовне питання та проблема впливу релігійної ідентичності на формування національної свідомості. Свою концепцію ми обґрунтовуємо, відштовхуючись від умов Російської імперії першої половини XIX століття.

Матеріали дисертації та отримані результати мають як **теоретичне**, так і **практичне** значення, зокрема можуть використовуватись для розробки навчальних програм з компаративістики, історії української та слов'янських літератур і відповідних навчальних курсів.

Апробація результатів дисертації відбувалася під час її обговорення на кафедрі філології Національного університету “Києво-Могилянська Академія”, на кафедрі теорії літератури Інституту польської філології Католицького університету (Польща), на засіданні гуртка українців Університету ім. Марії Кюрі-Склодовської (Польща), у Варшавському університеті під час сесій Міжнародної гуманітарної школи при Осередку досліджень античної традиції (сесія “Національна ідентичність Генріха Сенкевича” (листопад 2003); сесія “Ідентичність: національна, європейська, локальна” (грудень 2003). Положення та висновки дисертаційного дослідження були представлені у доповідях на наукових конференціях: IV, V конференціях молодих вчених в Інституті літератури НАН України (Київ, 2001, 2002); щорічній конференції “Дні науки” НаУКМА, секція історії та теорії літератури та компаративістики (Київ, 2002, 2004); “Актуальні проблеми з історії, політології та літературознавства в Україні та Білорусі” (Люнебург, Німеччина, 2002); “Текст: Рецепція. Аналіз. Інтерпретація” (Вільнюс, Литва, 2002); “Дні науки в ЄКПіУУ” (Люблін, Польща, 2002, 2004); “Класична поетика та естетика в епоху постмодернізму: Заперечення чи трансформація?” (Львів, 2003); XIII Міжнародний славистичний колоквиум (Львів, 2004); Інавгураційна конференція Асоціації жінок в славистиці (Урбана-Шампейн, США, 2004).

За темою дисертації **опубліковано** три статті основного і дві додаткового характеру.

З огляду функціонування в структурі дослідження ряду дефініцій, котрі, проте, не належать безпосередньо до категоріального апарату літературознавства, вважаємо за необхідне у вступі дати робочі визначення цих понять. Так, поняття імперії ми визначаємо за А. Філіповим: “Імперія – це смисл (та реальність) великого і стійкого політичного простору, який довгий час переноситься на смисл неполітичних дій та комунікацій” [161].

До таких неполітичних дій та комунікацій належить так само й “імперська література”, яка окреслює політичний простір імперії. За тим самим А. Філіповим: “В імперії більшість комунікацій і більше, і менше політизовані, ніж в звичайній державі. Вони політизовані сильніше, оскільки знання про імперський простір є вже за визначенням чимось, що саме собою зрозумілим. А якщо так, то знання про політичну конечність величезного світу, в якому й відбувається соціальне життя – це не відривний елемент самого цього життя” [161].

У такий спосіб твориться імперська література, яка є відображенням всієї повноти життя в цьому величезному, але тим не менш обмеженому просторі. Коли А. Філіпов говорить, що імперський простір в певному сенсі менше політизований, то йдеться про те, що в середині цього простору автори не акцентують увагу на цих проблемах, вони самодостатні і не ангажуються в політизуванні. В цьому контексті

цікавою є праця Найджела Гулд-Девіса і Олега Подвинцева “Росія та Британія: в пошуках достойного правління” (2000), автори якої зазначають: “Ставлення до слова імперія має, зазвичай, те чи інше ціннісно-емоційне забарвлення. У Великобританії і деяких інших країнах воно змінювалося в різні періоди від однозначно позитивного до стриманішого та різко негативного. У Росії імперія до останнього часу протиставлялася державі. Притому обидва слова мають на увазі один і той самий феномен, але з першим пов’язувались всі негативні аспекти, а з другим – всі позитивні. Питання про долю імперії завжди є політично актуальним і розглядається зазвичай з позицій “добре-погано” [42,с.20].

У цьому контексті можна говорити про імперську та антиімперську літературу, тобто ту літературу, в якій чітко окреслене авторське ставлення до явища імперіалізму, позитивне чи негативне, її ствердження чи заперечення. Серед рис імперської літератури можна визначити ряд концептів, які в ній стверджуються. У згадуваній вище праці це артикулюється через такі засадничі поняття:

“1) Імперія як гарант безпеки. Поширене твердження, що імперська влада та могутність рятують підкорені народи від постійних набігів, завоювання страшнішим ворогом чи повного знищення. У багатьох випадках це відповідає дійсності. Різновидом даної аргументації є й обґрунтування тези, що імперії служать справі встановлення миру...

2) Креативна роль імперій. Імперії мають здатність акумулювати величезні ресурси та засоби, потрібні для здійснення грандіозних за масштабами проєктів. Раніше йшлося в основному про шляхи сполучення, зведення імперських столиць і т.п. Результати творчої діяльності імперій цілком реальні і матеріально відчутні – нехай це буде зрошувальна система на Близькому Сході, Велика китайська стіна, Суецький канал чи Транссибірська магістраль.....

3) Цивілізаторська місія імперій. У проімперській аргументації ідея “цивілізаторської місії” займає центральне місце. Американський історик А. Шлегінзер-молодший відзначав, що утвердження про цивілізаторську місію – суть апології імперіалізму. Якщо аргументи перших двох груп мало пов’язані між собою, то аргументи останньої пов’язані тісно. Дійсно, запобігання міжусобним війнам на приєднаних до імперії і колонізованих територіях, а також захист їхнього населення від зовнішньої агресії майже завжди фігурують як один з найважливіших показників принесеної цивілізації. З іншого боку, здійснення в рамках імперій масштабних економічних проєктів в основному пов’язане з освоєнням малозаселених та слаборозвинених територій. Вони так само сприяють ламанню бар’єрів, які заважають встановленню тісних контактів між різними людськими громадами, а внаслідок призводять до взаємозбагачення культур....” [42,с.21].

Вказані риси знайшли своє відображення в імперській літературі, яка була частиною імперського дискурсу. При цьому ніхто не питає підкорених народів наскільки вони потребують такої опіки та протекції. Ці концепти були артикульовані в творчості Олександра Пушкіна, про що ми будемо говорити в подальших розділах.

Очевидно, що відповіддю на таку позицію стала антиімперська література, в якій “ощасливлені” народи висловлювали своє ставлення до всіх благ цивілізацій, якими їх щедро наділила імперія. В багатьох аспектах творчість Адама Міцкевича та Тараса Шевченка є яскравим прикладом антиімперської літератури. Якщо говорити

про антиімперську літературу, то вона належить до так званого антиколоніального дискурсу, який певною мірою відрізняється від постколоніального. З теоретичного погляду антиколоніальний дискурс є примітивніший, і належить до минулого, він є однозначний, більш емоційно насичений, причому має негативне забарвлення. Антиколоніалізм є швидше політичним, ніж теоретично концептуальним.

Серед найцікавіших праць з антиколоніалізму, які мали вплив на розвиток постколоніального дискурсу стали праці французького автора Франца Фанона. Найвагомішими серед них є “Чорна шкіра, білі маски” (1952) та “Нещастя Землі” (1961) [198].

Таке розрізнення характерне для західноєвропейської ситуації. В контексті стосунків з Російською імперією припускаємо, що антиімперський дискурс тільки починає розвиватися. Так, Інтернет сторінки чеченського визвольного руху є типовим прикладом антиколоніального руху, що ж до певних тенденцій в самій Росії, то можна сказати, що держава переживає неоімперіальну фазу.

У той же час польсько-українські стосунки мають постколоніальний характер. Немає територіальних суперечностей, а є прагнення подолати негативні стереотипи минулого, з обох сторін усвідомлюється необхідність неупередженого аналізу минулого польського колоніалізму на українських теренах. В стосунку до Росії такі міркування поки що ускладнені тенденціями в середині самої країни. Основними предметами дискусій сучасного російського контексту є міркування про високу місію Росії, її неабияку цивілізаторську роль, про її велич та могутність, тобто вищезазначені риси імперського дискурсу. Всі ці поняття належать до теоретичної думки ХХ століття, разом з тим, явища, тенденції, які вони характеризують, мали місце набагато раніше.

Період, який став предметом нашого дослідження, був періодом інтенсивного націєтворення серед слов'ян, тому можна казати, що в першій половині ХІХ століття почав формуватися національний міф. У даній праці ми не ставимо собі за мету прослідкувати генезу становлення поняття “міфу”. Леонід Іонін, характеризуючи поняття “національного міфу”, йде за Лосевим і так характеризує це явище: “Це можна трактувати як національне живе та життєве, що являє собою синтез ідеї та життя, причому синтез з елементом “відречення”, що надає національному існуванню високої напруги та величезного енергетичного потенціалу” [72,с.215].

Далі автор розвиває свою думку так: “Міфологічний націоналізм (термін автора – Т.Д) – найбільш глибока й фундаментальна форма націоналізму. Гострота виявлення націоналізму в національних відродженнях та революціях залежить від рівня міфологізації національного почуття. Велика історія та славне минуле – це просто казка, складена місцевими інтелектуалами, але доти, поки вона не стала стилем життя населення. А тоді вона перетворюється на міф, причому такий, проти якого немає сенсу застерігати, бо це означає застерігати людину проти неї самої, проти її власного життя, яким воно є. Міфологічна ідентичність – істинна національна ідентичність, і вже на її основі створюються культурна та політична “надбудови” [72,с.215].

Політичні “надбудови” з часом породжують політичні міфи, створюють політичну міфологію. Мирослав Попович серед основних рис такого типу міфології виділяє: “1. створення міфів про містичне походження й призначення певної влади чи опозиційного руху як носія абсолютного добра... 2. утвердження уявлень про деструктивну й історично безперспективну природу ворожого табору як носія абсолютного зла” [131,с.59]. Як бачимо, й імперський, й антиімперський дискурси є нічим іншим, як породженням певної політичної міфології, яка, в свою чергу, сприяє утвердженню та розвитку певної ідеології. Романтична доба була багата на творення політичних міфів, власне, в цей час формувалася національна ідеологія народів. Поняттю ідеології в наш час так само важко дати одне конкретне визначення, як і поняттю міфу.

Кліфорд Гірц у нарисі “Ідеологія як культурна система” аналізує варіанти визначення цього поняття в антропології ХХ століття. Це саме робить й Андрій Зорін в монографії “Годуючи двоголового орла” (2001), до якої ми будемо неодноразово звертатися в своєму дослідженні. З багатьма визначеннями цього феномену ми згодні. Проте, для того, щоб чіткіше сформулювати понятійний апарат даної праці, звернемося до монографії Анджея Валіцького “В полоні консервативної утопії”. Автор апелює до категорії світогляду, що відповідає нашому розумінню поняття ідеології. Валіцький дає таке визначення: “Кажучи про світогляд, ми маємо на увазі цілісне бачення світу – смислову структуру, систему пізнавальних та естетичних цінностей, внутрішньо когерентну в межах властивого собі стилю” [21,с. 7].

Сам же дослідник розділяє поняття світогляду та ідеології, надаючи останньому більш суспільно-політичного смислу: “Світогляд – це погляд на світ, на людину й суспільство як цілість, ідеологія (що не є світоглядом) – це тільки погляд на ті чи ті суспільно-політичні справи. Світогляди, як правило, дають поштовх формуванню певних суспільно-політичних ідеологій, однак не мусять їх безпосередньо в собі містити; ідеології завжди несуть у собі якісь світоглядні первні, проте не мусять бути цілісними світоглядами” [21,с.10–11] Варто зазначити, що такий підхід зберігається у польській традиції, де саме у такий спосіб окреслюють поняття світогляду. Гірц розширює розуміння ідеології, він пише, що “поряд з політичними є і моральні, економічні і навіть естетичні ідеології” [34, с.257].

В центрі нашої уваги будуть такі складові національної ідентичності як: мовна, релігійна, державна. Мовна ідентичність є особливо важливою в умовах русифікаторської політики Російської імперії, адже і Шевченко, і Міцкевич, і Пушкін жили і творили в одній державі, але в різних національних літературах. Їхня творчість була могутнім чинником формування мовної ідеології, яка в свою чергу формувала різні моделі колективної національної свідомості – української, польської, російської. Американський антрополог пише так: “... Як метафора розширює мову, збільшуючи її семантичний обсяг, допомагаючи їй передавати значення, які вона не може – або принаймні ще не може – передавати буквально, так і лобове зіткнення букввальних значень в ідеології: іронія, гіпербола, різка антитеза – створює різкі символічні схеми, під які можна підвести міриади “незнайомого чогось” ... Чим би ще не були ідеології ... вони передовсім суть карти соціальної

реальності і матриці колективної свідомості...” [34,с.259].

Особливе місце в такому ставленні до імперії належить образу Петербурга як її втіленню, і образу Петра як творця цієї імперії. Варто зауважити, що коли для Шевченка та Міцкевича образ Петра ставий, то у Пушкіна він динамічний, залежить від тексту, видозмінюється, залежно від творчої задачі митця. У нашому дослідженні ми аналізуємо три різновиди слов'янського романтизму: романтизм імперський, романтизм польський – народу, який мав і втратив свою державність, і романтизм український, романтизм недержавної нації.

З огляду на сказане, вважаємо, що комплексний порівняльний аналіз творчості Тараса Шевченка, Адама Міцкевича та Олександра Пушкіна має істотне теоретичне значення. Основні засади даної праці можна використовувати в подальшому розвитку вітчизняної імагології, постколоніальної методології, розробці літературознавчих тем, пов'язаних з аналізом категорій “свого” та “чужого” з огляду на аспект націєтворення.

РОЗДІЛ 1

РОЛЬ І МІСЦЕ РОМАНТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

1.1 Сучасна імагологія в контексті постколоніальних студій

Друга половина ХХ століття була означена черговим вибухом інтересу до питання національного, національної ідентичності. Цьому сприяло чимало суспільних обставин, а крім цього – внутрішній розвиток гуманітарних наук. Такий стан речей був обумовлений черговим перерозподілом політичної мапи світу після II Світової війни, антиколоніальним рухом в країнах Африки та Азії, а також низкою інших факторів. На тлі того, як народи колонізованих країн почали заявляти про власне місце в світовому контексті, перед європейцями також постала потреба вкотре звернути увагу на національне питання, на проблему формування національної ідентичності, на відображення національної специфіки в культурі, літературі тощо.

Бібліографія з національних студій є достатньо багатою. 1985 року вийшла праця чеського дослідника Мартіна Гроха, що стала величезним внеском у розвиток цієї дисципліни [209]. Ми можемо послатися на праці Бенедикта Андерсена "Уявлені спільноти" (1983), Ернеста Геллнера "Нації та націоналізм" (1983) [205], "Зіткнення з націоналізмом" (1995) [206], Ентоні Сміта "Національна ідентичність" (1994) [146]. У цьому аспекті показовою є збірка праць Ричарда Брубекера "Націоналізм інакше. Національна структура та національне питання в Новій Європі" (1995) [192], автор котрої звертається до специфіки націєтворення в Центральній-Східній Європі, щодо української ситуації, то тут варто згадати працю Оксани Забужко "Філософія національної ідеї" (1994) [61], Георгія Касьянова "Теорії націоналізму" (2001) [74].

Вищеназвані дослідження стосуються більше суспільно-політичного аспекту, проте слід зазначити, що так само зріс інтерес до національного питання і в межах літературознавства. В порівняльному літературознавстві виникає окрема галузь, яка займається дослідженням національних образів. Виникнення імагології відбулося під безпосереднім впливом французької школи анналів та розвитку історії ідей. Імагологія як особливий напрямок компаративістики виникла у Франції, що не випадково, оскільки, як це доказово обґрунтував Цветан Тодоров [263], французькій гуманістичній традиції перманентно властивий інтерес до "іншого". Аналогічно події другої половини ХХ століття прискорили виникнення і розвиток цього напрямку, в основі якого лежить дослідження образу "іншого". Причому із всіх можливих кореляцій значення "іншого" імагологію цікавить "інше" як "інонаціональне". Імагологія займається дослідженням національних образів, національних картин світу, національних іміджів, тим, як одна нація сприймає іншу

Цей напрямок компаративних студій досить молодий, тому досі не можна сказати, що його методологічний апарат детально розроблений. Віада Арутюнова-Фіданян пише про мідієвістичну імагологію так: “Імагологія (якщо можна так назвати проблему “образу”), а особливо імагологія середніх віків, майже не розроблена. На трьох міжнародних конгресах (1985, 1986 та 1996 років), де обговорювалися уявлення середньовічних народів один про одного і відтворення в специфічних категоріях “образу” чужого світу, було поставлене кардинальне питання, на яке не знайшлося чіткої відповіді: чи був образ передумовою чи результатом конкретних історичних контактів? Маючи окремі дослідження, імагологія не має ні методики, ні критерію “відчуження”, ні навіть історії питання. Очевидними є як неможливість виникнення методики а ргіорі, так і те, що типологічні спостереження і висновки можливі тільки після того, як виявлено значну кількість окремих досліджень”[5,с.278]. Проте це є характерним для цього напрямку в цілому

Російський дослідник Володимир Хорєв визначає предмет імагології: “... переорієнтація багатьох досліджень: вони все частіше звертаються до комплексу взаємозв'язків духовної культури двох народів. Література є найважливішим компонентом цього комплексу, але все ж таки однією з його складових, до яких належить народна культура, фольклор, різні види мистецтва, релігійна думка та писемність, суспільно-політичні ідеї, історико-філософські концепції та багато іншого. ...Імагологія ставить собі за завдання виявити правдиві та хибні уявлення про життя інших народів, стереотипи та упередження, котрі існують у суспільній свідомості, їхнє походження та розвиток, їхню суспільну роль та естетичну функцію у художньому творі...”[165,с.22].

Спроби творення образів інших народів, опису їхнього життєвого устрою, порівняння з устроєм власного народу, власних традицій були притаманні європейській традиції завжди, починаючи з античних часів. Подорожні нотатки, описи мандрівників, істориків. Людині властиво порівнювати побут та звичаї інших народів, через призму власного, свого, такі аспекти ми можемо побачити в записах багатьох мандрівників, починаючи зі стародавніх часів.

Кінець XVIII століття – початок XIX відзначаються поглибленням інтересу до національного, виникає вже більш професійний інтерес до предмету. З'явився новий науковий напрямок – етнографія. Поглиблене зацікавлення фольклором, духовною спадщиною власного народу та іншими народами, всі ці явища, можна сказати, були предтечами сучасної імагології.

Не варто зайвий раз акцентувати увагу на тому, що в українському літературознавстві через низку об'єктивних причин, імагології як науки, довгий час не існувало. Це стосується не лише української науки, а гуманістики колишнього Радянського Союзу в цілому.

Серед праць українських авторів XIX століття, цікавих з перспективи нашого дослідження, можна згадати роботу Миколи Костомарова “Дві руські народності” (1861) [83] та Володимира Антоновича “Три національні типи народні” (1888) [3]. Якщо одним із завдань Костомарова було довести окремішність, самостійність українців в порівняно з росіянами, то Антонович описує українців, підкреслюючи їхню своєрідність у стосунку як до росіян, так і до поляків.

Приблизно в той же час Юліан Охорович (1863 – 1895) описав польський національний характер. У своїй праці польський дослідник звернув увагу на формування польського національного характеру у взаєминах з владою, а як окрему рису виділив польський індивідуалізм. Праці Охоровича цікаві ще й з огляду на аналіз негативних рис поляків. Приміром, серед негативних рис він виділяє необачність, кидання слів на вітер. Автор писав під безпосереднім впливом позитивізму, що відбилось і в його працях [237]. Антонович бачив поляків у дещо іншому світлі й відзначив інші негативні риси.

Якщо Костомарову і Антоновичу йшлося, передовсім, про утвердження права українців на існування, то Охорович розглядав національні особливості поляків порівняно із західноєвропейськими народами, певною мірою дистанціюючись від слов'янського контексту. Названі роботи органічні в контексті розвитку тогочасної гуманітарної думки, це були перші кроки до виділення імагології в окрему галузь гуманістики.

Хорев, даючи визначення цілям і завданням цієї галузі літературної компаративістики, зазначає: "...першорядним її (імагології – Т. Д.) предметом є все ж таки література, оскільки зі всіх феноменів культури домінуючу роль у формуванні національної свідомості, у всякому разі в Польщі та Росії (на нашу думку в Україні також – Т. Д.) відіграла література" [165,с.23]. Саме романтична література. Проте питання імагології не можна розглядати в межах однієї наукової дисципліни. В своїй основі цей напрямок є міждисциплінарним. Проблема зображення національних образів розглядається і в сучасній культурології, і в антропології. Особливо потужного розвитку імагологія набула в історичній науці. Загалом у сучасних умовах розвитку гуманістики досить важко залишитись в межах однієї дисципліни, все частіше на перший план виходять міждисциплінарні дослідження, які включають в себе здобутки як філософії, так і культурології, історії релігії, власне філології. Особливо це характерно для сучасного стану порівняльного літературознавства в цілому та імагології зокрема. Можна цілком погодитись з Хоревим, який пише: "... сьогодні філолог, котрий займається дослідженням літературних відносин, все більше стає істориком культури. Він прагне дослідити літературні факти, в тому числі "літературні зв'язки", як складові частини культурного процесу, розглядати їх в контексті явищ даної національної культури, як єдиного цілого" [165,с.22].

Щодо сучасного розвитку імагології в Україні, то, перш за все, тут слід згадати працю Дмитра Наливайка "Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI - XVIII ст.." (1999) [114], де автор детально дослідив історію рецепції України західноєвропейською культурою. Ця книга цінна не лише тому, що в ній використано мало знану в Україні методологію, але й завдяки багатому фактографічному матеріалу.

У романтичній літературі питання особистої ідентичності набуває нових обертів та нового звучання. З огляду на заявлену нами тему, одним з найважливіших чинників є поділ європейської літератури на літературу державних і недержавних націй. Оскільки саме з погляду такої диференціації особливого звучання набуває питання формування національної ідентичності, а разом з тим і поділ на "своє" та "чуже". В системі світової літератури, компаративістика вибудовує певну структуру

. У рамках даного предмету це можна окреслити так: світова література – європейська література, слов'янська література – українська література/ російська література/ польська література – індивідуальна творчість письменника. Сам термін “світова література” виник у добу преромантизму. Кожен щабель такої структури вносить свої риси у розкриття співвідношення “свого” / ”чужого”, формування почуття національної ідентичності, стосунків між індивідуальним та громадським.

Не можна також не враховувати ідеологічного навантаження образу. Арутюнова-Фіданян підкреслює: “Для історичного дослідження головним є, з одного боку, співвідношення між образом та фактом, котрий лежить в його основі, а з іншого – співвідношення між образом та ідеєю, що формується на його основі. Образ не буває ідеологічно нейтральним, але служить (свідомо і несвідомо) інструментом формування тієї чи іншої заданої ідеї, котра, в свою чергу, може значною мірою трансформувати історичну реальність. При цьому образ є двоєдиним, відображає відразу дві культури (і ту, котра його створює, і ту, об'єктом якої він є)” [5,с.277 – 278].

Разом з тим говорячи про світову літературу не можна забувати, що “немає культури...без коріння, без генетичної лінії і без обличчя, звичайно, національного (хоч часом, але досить поверхово – “імперського” чи “державного”), що переважно, є лише псевдонімом “національного”. Безнаціональної культури нема” [165,с.20 – 21].

Характерно, що потреба дослідження цієї проблематики час від часу стає особливо вагомим та актуальною. Зараз ми перебуваємо в ситуації, коли питання національної ідентичності, творення нової європейської спільноти, як суми “малих європейських ідентичностей,” постає знову у всій своїй актуальності, виходячи поза межі не тільки літературознавства, а й самої гуманістики взагалі. Йоанна Новіцька зауважує: “Декілька культурологічних центральноєвропейських парадигм, таких як міф “малої батьківщини”, безпосередній зв'язок в суспільстві (який є чимось іншим, ніж громадський), внутрішньо орієнтована культура – більше зв'язок на рівні ідентичностей ніж інституцій, повинні стати детально осмислені в сучасній дискусії над розширенням Європейського Союзу” [234,с.81].

Ці тенденції дають змогу розглянути літературу слов'янського, а саме українського, російського та польського романтизму з нових перспектив. Ґрунтовне вивчення романтичної літератури може пояснити не лише літературні, але як тогочасні суспільні процеси, так і сучасні. Аналогічні процеси пошуку власного місця на європейській мапі слов'яни переживали у ХІХ столітті як серед колонізованих народів, так і серед колонізаторів. Відчуття того, що народ розп'ятий між Сходом і Заходом, було і є притаманне і полякам, і українцям, і росіянам. Питання: де закінчується Захід і починається Схід Європи досі не вирішене, але так само активно воно обговорювалося і двісті років тому.

У своїй роботі Хорєв аналізує сучасні праці з імагології, що вийшли останнім часом у Польщі, але, на жаль, в більшості аналізованих ним праць увага акцентується на національному стереотипі, в той же час, на наше переконання, національний образ є набагато ширшим поняттям, і стереотип є лише його

складовою частиною.

У Польщі інтерес до явища “стереотипу” в літературі є традиційним. Чи не єдиною монографією, присвяченою функціонуванню стереотипу в літературі є праця польської дослідниці Зоф’ї Мітосик “Стереотип і література” (1978) [229]. В цій праці авторка розглянула феномен стереотипу взагалі, проблему його функціонування в структурі художнього твору. В польському літературознавстві у контексті до імагології порушується питання власне національних стереотипів, спрощених моделей бачення іншого, які вкоренилися у світобаченні певної етнічної групи.

Тоді ж з’явилася стаття Аліни Вітковської “Слов’яни і стара Європа”, де авторка детально розглядає роль слов’янства (в основному польського народу) в суспільних дискурсах Західної Європи у ХІХ столітті. Особливу увагу вона звернула на Міцкевича і його ролі у формуванні ідеології польського месіанства [279].

Тема національних стереотипів справді є популярна в сучасному польському літературознавстві (можна назвати такі роботи як “Лях і москаль. З історії стереотипу” Олександра Кепіньського [220], “Інші в очах сармацьких вояків – про національний стереотип в ХVІ столітті” Олександра Невіри [233]. Цікаво такий підхід ілюстрований збіркою матеріалів “Народи та стереотипи” (1997) [232]. Варто згадати статтю Гелени Сойки-Машталез, котра зосереджується саме на образі України та українців в польських прислів’ях, а не на стереотипі [254]. У колишньому Радянському Союзі феномену національного стереотипу була присвячена праця Ісаака Кона “Психологія передсуду (про соціально-психологічні корені етнічних упереджень)” (1966) [79].

Під національним стереотипом розуміється схематичний, стандартний образ чи уявлення про націю, зазвичай, емоційно забарвлений, а також надзвичайно стійкий. Процес стереотипізації полягає в тому, що складні індивідуальні явища механічно оформлюються в просту формулу чи образ, не зачіпаючи глибинних процесів колективної свідомості.

Не можна не враховувати того, що етнічний стереотип не є узагальненням справжніх рис, тієї чи іншої нації, він є продуктом відповідної соціально-політичної ситуації. Слов’янський месіанізм складався через протиставлення з Заходом, українофільство через протиставлення з Росією та Польщею.

Хоч дуже багато говорилося про різницю між українцями, поляками та росіянами, проте українофільство (апологетизація українського народу, віра в його особливий шлях, моральну вищість), польський провіденціалізм (переконаність в особливій місії поляків серед слов’янського люду), москвофільська віра в богообраність російського народу, його особливу місію в спасінні людства від зла – явища типологічно близькі.

В українській історіософській літературі червоною ниткою проходить возвеличення могутності Київської Русі, козацької держави, в польській літературі – “святі” часи першої Речі Посполитої, в російській літературі – допетровської Росії, Московського князівства, загадкової російської душі, або цивілізаторська місія Російської імперії.

Кон підкреслював: “ці упередження (етнічні – Т.Д.) так само органічно входять в склад культури суспільства, як і всі інші норми. У який би спосіб не склалися ті

чи інші етнічні стереотипи, вони з плином часу стають нормою, що передається з покоління у покоління, як щось беззаперечне... тут позначається і історична традиція, втілена в історичних творах, літературі, звичаях, і консерватизм системи виховання” [79,с.201].

Що стосується національного образу, то це поняття ширше, воно включає в себе різноманітні складові: це зображення побуту, звичаїв, мовні характеристики, відображення релігійного світогляду, ставлення до подій спільного минулого, проекція майбутнього і т.д. Не можна також забувати про роль особистості, індивідуума в процесі творення національних образів: "Велика роль у творенні " національних образів" належить індивідуальностям – письменникам, ученим, мандрівникам тощо, – але вони вбирають також поза індивідуальні елементи, знання і передсуди, правду і міфи про інші народи, і співвідношення цих елементів у названих образах може бути дуже різним" [114,с.6].

Все це можна назвати національним баченням світу, національним образом світу. Дмитро Гачев писав, що національний образ світу є первинною основою, на якій потім виникають інші образи та системи цінностей. Він дає таке визначення: "... особлива структура спільних для всіх народів елементів (хоча вони розуміються по-різному, мають свій акцент) і створює національний образ світу, а в спрощеному вираженні модель світу” [30,с.47].

Гачев писав це наприкінці 80-х, йому суголосний Маланюк з концепцією “геокультури”, яку автор створив всередині 50-х років ХХ століття: “... “геокультура”. Я не зустрічав цього терміну, але думається мені, що – аналогічно до терміну “геополітика” – він буде більш на місці: наша культура не завжди була лише “національною”, її напрямні, її глибший і ширший зміст були часто диктовані і давані саме географічним положенням нашої Батьківщини.. ... Географія-бо (клімат, краєвид) ще тісніше і ще органічніше зв'язана з культурою, аніж політика” [101,с.21].

Для того, щоб зрозуміти цю національну модель світу, потрібно позбутися стереотипів, які з плином історії нагромадилися у сприйнятті того чи іншого народу, позбавитися всіляких нашарувань, які спотворюють дійсний стан речей. Адже: “Національне в народі є нібито ґрунт його історичного розвитку... щоб дошукатися до національного, потрібно зануритися в прадавнину, в доісторичну епоху народів” [30,с.48]. Гачев в концепції національних картин світу опирається на саморефлексію народу, створення власного образу. Відображення свого духовного світу, своєї ментальності, на відміну від імагології, основною засадою котрої є творення образу “іншого”. На жаль, в сучасній гуманістиці поняття пов'язані зі специфікою національного бачення часто змішуються і не диференціюються.

Прикладом такого змішування може бути теза Василя Єлістратова: “...існує множина альтернативних термінів: “національний менталітет”, “ментальність”, “система національних стереотипів”, “національні психостереотипи”, “національний образ світу”, кожен з яких має свої переваги та недоліки” [55,с.56]. Варто диференціювати ці поняття, вони є близькими, але не є альтернативними, особливо у випадку, коли говориться про мову, літературу, культуру взагалі. Адже в такому разі йдеться про явища, які мають різні функції і відмінне естетичне навантаження.

Говорячи про дихотомію універсального та національного в літературі, вважаємо за можливе звернути увагу на визначення, що його дає Марія Делапре: “Література національна та універсальна – є поняття очевидні і взаємно зумовленими. Взагалі, як відомо, до національної літератури належить кожен текст, написаний мовою даного народу, і репрезентативний для його культури, в той же час до літератури універсальної, світової належать тексти, в яких виражені загальнолюдські цінності, тобто спільні для всіх. Перша пов’язана із замиканням, а друга із розімкненням простору. Перша виникає в конкретному середовищі і є спрямована на конкретного реципієнта, друга існує поза часом і її адресатом є кожний” [196,с.421].

Найцікавішим у такому підході є аналіз того, як за допомогою власне національного твориться універсальне, і навпаки – як за допомогою засобів універсальної поезики виникає своєрідне, власне і набуває національних барв та властивостей, зрозуміло, що в контексті даної праці йдеться про романтичну поезику. Романтизм активізував у літературі поняття особистості, котре після епохи Відродження зазнало певної модифікації. З’являється романтична індивідуальність, заглиблена у світ внутрішніх переживань, але одночасно виникає інтерес до "іншого", до "чужого", оскільки лише через нього можна пізнати своє "я".

В той же час серед слов’янських народів, особливо народів, котрі втратили свою державність, виникає потреба самовизначення, пошук власного місця та ролі серед європейських країн. Те саме стосується й розвитку літературного процесу цих народів, який так чи інакше знаходиться в безпосередньому зв’язку з суспільними процесами, пошук власного місця для народів не тільки артикулюється в літературі, виникає також і питання про місце цієї літератури в європейській/ світовій літературі. Виникає питання наскільки ця література є цікавою не лише для свого народу, але й наскільки вона відповідає духовним запитам і потребам інших.

1.2. Росія в контексті імперського дискурсу.

Коли говоримо про романтизм, так чи інакше в більшості випадків порушується питання імперії, імперського дискурсу, чи то йдеться про літературу англійського романтизму, чи російського. Доля слов’янських народів у XIX столітті тісно пов’язана з найбільшими європейськими імперіями, чи то Російська та Османська імперії, чи дуалістична монархія Австрійської імперії та Угорського королівства. Можна сказати, що антиколоніальний рух в цих імперіях став сильним поштовхом для розвитку літератури.

Колоніалізм та імперіалізм має як загальні для всіх імперій риси, так і специфічні, зумовлені особливостями кожної імперії зокрема. Будь-яка імперія вибудовує власну політику як в середині метрополії, так і серед колонізованих

народів. Політика західноєвропейських імперій – Британської, Французької суттєво відрізняється від політики Австро-Угорщини, або Османської імперії. Російська імперія мала свою специфіку, притаманні лише їй риси, які кардинально різнять її від “класичних” імперій, чию специфіку було неодноразово описано як в антиколоніальній, так і постколоніальній літературі.

Дослідник з Росії Василь Тишков, розглядаючи сучасний підхід до проблеми націоналізму, пише: “...більш сучасною і популярною є конструктивістська інтерпретація націоналізму... цей підхід цікавий з двох причин: а) він відходить від історично-детермінованої...інтерпретації феномену етнічності й поняття нація; б) він рідко застосовується для аналізу радянської/російської дійсності, котра насправді пропонує блискучий матеріал для його ілюстрації. В даному підході нація бачиться як соціальний конструкт і як єдина спільність із загальним характером, сподіваннями й долею. Народжується ця спільність в результаті “друкованого капіталізму”, тобто з розповсюдженням масового друку і книжкової справи, через які транслюється ідея нації, і ця удавана спільність стає реальністю в міру того, як маси опановують віру в цю ідею і в те, що її складає”[154,с.8 – 9]

Такий підхід до визначення конструкту нації притаманний характеристиці виникнення та розвитку західноєвропейських модерних націй, імперських в своїй основі. В той же час можна сказати, що російську ситуацію так само можна описувати з цієї перспективи, якщо відійти від традиційної парадигми етнічності, що була закладена на початку ХІХ століття уварівською тріадою “самодержавства”, “православ’я”, “народності”, а звернути увагу передовсім на “імперський” аспект російського державотворення, а відтак формування модерної російської нації.

Вихід книги Саїда “Орієнталізм” у 1979 році став поштовхом для розвитку постколоніального дискурсу, причому не лише серед інтелектуалів Близького Сходу чи Африки, книга створила також інтерес до цього питання і в самій Європі. Постколоніальний дискурс знайшов ґрунт для розвитку в країнах Центрально-Східної Європи, які здобули змогу переглянути свої стосунки з Австро-Угорською та Російською імперіями. Так само базовою книгою для постколоніальних студій стало дослідження “Культура та Імперіалізм” (1993) [246].

Традиційно в контексті постколоніального дискурсу розглядають новітню афроамериканську, індійську чи африканську літературу. Воно й зрозуміло, оскільки ще в недалекому минулому їх держави були офіційними колоніями, або все ще болісно переживають наслідки расової дискримінації, як в США. Після здобуття у цих країнах незалежності почали творити, виходячи з засад постколоніальної ситуації.

Можна багато говорити про особливості цієї літератури та про специфічне місце, яке вона займає у світовому контексті, але так само слід вказати, що спочатку представники цього дискурсу засвоїли європейську традицію, європейський контекст, а вже потім на фундаменті культури колонізаторів почали вибудовувати власний контекст, все одно так чи інакше перебуваючи в ситуації діалогу чи полілогу з культурою колонізаторів.

Якщо говорити про слов’янську ситуацію, і, власне, про контекст міжлітературних стосунків російської, української, польської літератур, то все видається набагато цікавішим. Хоча “традиційні” представники постколоніальних

студій можуть ставити під сумнів доцільність розглядати слов'янські культури/літератури в даному контексті, за допомогою методологічного апарату постколоніалізму.

Варто зазначити, що “Впродовж чи не цілих двох століть, як існує ідея модерної української нації... елементам колоніалізму протистояли антиколоніальні позиції, які особливо чітко виражалися в українському романтизмі і в певних видах українського модернізму” [174,с.226]. Література українського, як і польського романтизму, поки що не стала предметом досліджень постколоніальних студій, хоча дослідники, які звертаються до постколоніальної методології прочитання російської літератури, зауважують, що і українська, і польська літератури можуть стати об'єктом для такого аналізу. Це зазначають і Сахні, і Лейтон, і Томпсон. У вітчизняному літературознавстві таких спроб практично не було.

Якщо сучасна постколоніальна література збагатилася за рахунок літератури колонізаторів, то у випадку слов'янських літератур (зараз нам йдеться про стосунки між українською, російською та польською літературами) маємо певну своєрідність. З історичної перспективи вимальовується інша ситуація, оскільки російська культура/література була сформована під безпосереднім південно-західним впливом, маємо на увазі українські впливи другої половини XVII – XVIII століть. Українські інтелектуали перенесені з Києво-Могилянської Академії на московський ґрунт заклали підвалини нової російської культури/літератури. Одним з найяскравіших представників цієї когорти інтелектуалів був Феофан Прокопович.

Роман Шпорлюк з зазначив: “..Результатом цього стала трансформація російської культури під українським, або західноруським (включаючи білоруським) впливом, яка змушувала деяких російських учених пов'язувати з'яву нової Росії з “українізацією” Московії в XVII – XVIII ст.” [174,с.143].

Тема українських впливів на розвиток російської духовної культури у XVII - XVIII століттях не є особливо популярною серед представників сучасної російської гуманістики. Це хоча би тексти Льва Гумільова, з яких не зрозуміло, де місце України в історичному контексті, чи це зіпсуті поляками російські окраїни, чи навпаки [43]. Хоча такий підхід не є чимось особливим, на жаль, таке бачення української історії є до певної міри традиційним в контексті російської (не лише російської) суспільної думки. Можна згадати доробок таких істориків як Френсіс Дворнік [47], Норман Дейвіс [48]. У своїх працях вони звертали на це питання достатньо уваги.

Особливе значення мають есеї Івана Лисяка-Рудницького, зокрема такі тексти, як "Україна між Сходом і Заходом" [93], "Формування українського народу і нації" [94], "Зауваги до проблеми "історичних" і "неісторичних" націй" [95]. Так само цікавими з огляду на згадану проблематику є дослідження І. Шевченка "Україна між Сходом і Заходом" [166] та Е. Кінана "Російські історичні міфи" [76].

Європейська цивілізація вже знала приклади підкорення вищої культури нижчою, згадаймо хоча б виникнення Римської Імперії на основі давньої грецької цивілізації. Власне, на приклад Давнього Риму і орієнтувалися творці Російської імперії, які почали моделювати Москву як Третій Рим. Цей аспект російської історіософії був докладно досліджений. З найновіших і найцікавіших робіт можна вказати вже згадувані праці А. Зоріна, Р. Кіся, Р. Шпорлюка.

Оскільки історичний контекст відігравав надзвичайно важливу роль у формуванні національної ідентичності, національної свідомості, тому звертаємо значну увагу на контекст сучасної історіографії. Важливими для нас є саме сучасні дослідження, оскільки зараз відбувається процес переосмислення історичної спадщини і освітлення ряду звичних історичних міфів у новому ракурсі.

Інша річ, що українська духовна спадщина XVII – XVIII століть потрапила під ідеологічний вплив російського колоніалізму, була засвоєна, а потім привласнена російською культурою. Тому зараз перед українськими інтелектуалами стоїть складне завдання повернути назад втрачену інтелектуальну та духовну спадщину.

Павлишин в статті “Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі” визначив риси радянського культурного колоніалізму так: “Культурні капіталовкладення централізовані в метрополії, де розташовані найбагатші та найпрестижніші установи освіти й усіх галузей мистецтва. Таланти, які з’являються в колоніях, переміщуються до центру” [122,с.224]. Оскільки Радянський Союз був “правонаступником” російської імперської політики, то таку ситуацію можна повністю екстраполювати на ситуацію XIX століття, і не тільки.

З іншого боку, Російську імперію годі назвати справжньою, класичною імперією. Знову звернемося до Шпорлюка, який пише: “...вважатись імперією може лише дуже сильна держава, причому визнана міжнародною спільнотою; вона мусить займати велику територію, включаючи різні народи з різними правовими та адміністративними системами; використовувати почуття ідеологічної чи релігійної місії більше, ніж політику сили; бути лідером у сфері культури” [174,с.141].

На нашу думку, в контексті імперського дискурсу можна аналізувати Велике князівство Литовське, яке було полікультуральним, орієнтувалося на політичну державу, а не на етнічну, включало в себе великі території, різні народи з різними політично-адміністративними системами та різним віросповіданням. Цікавою роботою з такого кута зору є праця Тадеуша Лепковського “Погляди на одно- і багатоетнічність польського народу в першій половині XIX століття” (1973) [224].

У цьому сенсі туга Міцкевича за святим союзом Литви та Польщі була тугою за колишньою могутністю імперії Польсько-Литовської, хоча про це сьогодні не заведено говорити ні в Польщі, ні поза її межами. Лепковський писав про багатоетнічність Польщі так: “...до польського народу належали... незалежно від етнічного походження мешканці вітчизни, тобто Польщі, до складу якої входили “ Конгресовка” і Литва, Великопольща і обидві Галичини, а також руські землі” [224, с.232].

На нашу думку, було би надзвичайно цікаво проаналізувати концепцію польського сарматизму в контексті полівекторної імперії, яка об’єднувала не лише Схід та Захід, але й християнський світ та мусульманський та з великою повагою ставилася до східних впливів. З цієї перспективи зовсім іншого звучання набувають орієнтальні мотиви у Міцкевича, його публіцистика, концепція священного союзу Поляка та Литвина, висунута в “Книгах буття та Пілігримства польського”.

Польща завжди усвідомлювала себе на межі між Сходом та Заходом. Єжи Єдлицький в статті “Польські ідеологічні рухи 1790 – 1863 років” [216] показав, наскільки болючим і неоднозначним для польського суспільства було питання стосунків Сходу та Заходу. Автор пише, що вже на той час питання ставилося

досить гостро: “Стати посеред європейських народів – є для Польщі необхідністю: народ повинен стати європейським або загинути” [216,с.188].

У творчості Міцкевича Схід може аналізуватися в контексті західноєвропейської романтичної парадигми, байронівських впливів, орієнталізму. Тут варто звернути увагу на “Кримські сонети”, з іншого боку, ті самі сонети можна аналізувати і в контексті польського сарматизму та езопової мови поета.

Зовсім в іншому аспекті має слід розглянути звернення поета наприкінці життя до єврейських мотивів, єврейської містики, та збирання єврейських легіонів для протистояння Російській імперії. такий підхід є актуальним, тому що він дає нове прочитання текстам Міцкевича, його виразам глибокої любові до Литви. Зараз це питання починає потроху порушуватися у сучасній полоністиці.

Якщо польський імперіалізм сьогодні не є популярною темою, то про імперіалізм Росії зараз говорить надзвичайно багато як в країні, так і поза її межами. Можна сказати, що сьогодні відновлюється російський імперський міф, причому з явно позитивною конотацією, з апеляцією до традиції: канонізація імператорської родини, відновлене дворянське зібрання, бали і таке інше.

Окрім того варто зауважити, що з класичною імперією Росією, в основному, зближує велика територія. Унікальність Російської імперії полягає в тому, що “Московська “східна Імперія” формувалася до ери сучасних націй та націоналізму, і формувалася вона переважно в таких регіонах, де західні ідеї якщо й були відомі, то тільки через Москву” [174,с.142].

Росія не цілком відповідала тим вимогам, які можна висунути до модерної імперії – вона мала безмежні території, включала в себе різні народи, які мали різні правові та адміністративні системи. Що ж до економічної сили та могутності, то це питання є надзвичайно сумнівним, не кажучи вже про лідерство у галузі культури. Якщо звернутися до питання ідеологічної та релігійної місії, то воно може бути цікавим предметом для дослідження. Оскільки, з одного боку, відчуття власної неповноцінності щодо Заходу було перманентно присутнім, але, з іншого боку, варто було виправдовувати власну присутність на тому ж Кавказі, та власні імперські амбіції щодо освоєння чужих територій. У зв’язку з цим створювався міф про необхідність навернення мусульманських народів у християнство, або принести плоди цивілізації примітивним народам Сибіру. Тобто використовувалася типово колонізаторська ідеологія, яка свого часу просувала уперед могутню імперію Великої Британії. Докладно розглядає питання взаємозв’язку православ’я з російським месіанством Роман Кісь у монографії "Фінал третього Риму" (1998), в якій він обґрунтовує тезу, що московська месіаністична ідея стала певним сурогатом релігії [77,с.97 – 174].

Якщо зі східними територіями ситуація була більш-менш зрозуміла, і культуртрегерська роль була чітко окреслена (хоча з Кавказом так само не все було однозначно, Грузія, приміром, прийняла християнство раніше від Русі, і народи Центральної Азії мали свою давню культуру, не християнську, але не менш багату та самобутню, про це пише Сахні, аналізуючи колонізаторську політику росіян в Центральній Азії) то з західними землями все було набагато складніше.

Звичайно, ні про яке культурницьке місіонерство спочатку не йшлося. Створювався інший ідеологічний міф про захист християнства, православ’я від

загрози кочівників, або ворожих католиків, про спільну колыску трьох братніх народів. Якщо ще з Україною, Кримом, та Польщею Росія могла дати собі раду, і силою встановити власне домінування, то в стосунку до Західної Європи є постійна присутність так званого комплексу неповноцінності. Постійна орієнтація на Західну Європу, протистояння на рівні ідеології, творення міфу про власний історичний шлях і православне месіанство – все це і багато інших чинників демонструють залежність Росії від різноманітних західноєвропейських впливів.

Російська імперія в силу свого слабого економічного розвитку, слабого адміністрування постійно перебувала в стані протистояння – залежності від Заходу. На противагу цьому можна згадати Велике королівство Польське, котре в пік своєї могутності більше орієнтувалося на Схід, плекаючи ідею про сарматське походження шляхти.

Досліджень, які би розглядали російську літературу в контексті постколоніальних студій, надзвичайно мало. В основному вони концентруються на розгляді стосунків між Росією та Кавказом та відображення цього в літературі. Лейтон вкрай детально розглядає тему Кавказу в російській літературі ХІХ століття, починаючи від Олександра Пушкіна, закінчуючи Львом Толстим.

У поле зору дослідниці потрапляють як великі титани російської літератури, так і другорядні письменники, які не творили літературного канону, але в чіх творах, в силу їхньої другорядності, наочніше виступають власне суспільні стереотипи щодо народів Кавказу і російської місії на цих територіях. Цей ряд письменників вона називає малими орієнталістами. Найбільш репрезентативним в цьому ряді є Олександр Бестужев-Марлінський. Дослідниця аналізує такі концептуальні для російського імперського дискурсу тексти як “Кавказький полонянин” Пушкіна, “Герой нашого часу” Лермонтова, “Хаджи Мурат” Льва Толстого.

Цікавим в даній праці є порушення проблеми фемінізації Кавказу, ставлення до кавказьких народностей з позицій чоловічої домінації. Такий підхід досить активно розроблявся свого часу в аналізі англійської колоніальної літератури, маскулінних текстів Ричарда Кіплінга, Джозефа Конрада, що ж до власне колоніального дискурсу російської літератури, то така точка зору не є популярною.

Це має подвійне пояснення: з одного боку, такого типу дослідження, в силу своєї ідеологічної навантаженості, не є популярними у вітчизняній науці, а тим паче в російському літературознавстві, а з іншого боку, домінантним, стереотипним є сприйняття образу Росії як жінки, що було закладене російською ідеалістичною філософією Срібного віку і знайшло художнє втілення в літературі, наприклад, в поезії старших та молодших символістів. У їхній концепції Росія виступала як метафізичне втілення жіночого, емоційного начала на противагу раціоналістичному, маскулінному Заходу.

Найбільш концептуально це було обґрунтовано Володимиром Соловйовим, до цього питання також неодноразово зверталися і Микола Бердяєв, і Василь Розанов. У поезії це було найяскравіше виражене у творчості Олександра Блока, Миколи Ключєва, Сергія Єсеніна, ця модель неодноразово експлуатувалася російським ідеологічним апаратом й успішно експлуатується сьогодні.

У той же час Лейтон аргументовано доводить власне маскулінну позицію російських письменників щодо Кавказу, і дискурс поневолення в її інтерпретації набуває зовсім іншого звучання [222,с.175 – 2111]. На перший погляд гендерне питання не стосується безпосередньо заявленої теми, але разом з тим, варто зауважити, що питання статі, символічної ролі жінки у чоловічому суспільстві були на часі в епоху романтизму. Питання місця жінки в естетиці романтизму детально розглянуто Яньон в праці “Жінки і дух інакшості” [212].

Французька революція в цьому питанні відіграла не останню роль. Яніон зазначає: “Алегорії майже завжди уособлюються жінками. Здавна відома алегорія Свободи як озброєної жіночої постаті. Під час французької революції та алегорія, залишаючись так само алегорією, змогла в той же час – за рахунок вивільнення творчої енергії, що виявлялося неодноразово під час так званих історичних змін – набути символічного значення...” [212,с.11].

Дослідниця зауважує, що зміни алегоричних, символічних значень, так само як і зміни реальних умов призвели до творення нового образу жінки як богині свободи . Жінка вийшла з культурного маргінесу, так само, як у культурному просторі Європи з’явилися нові народи. Можливо тому дуже часто говориться, наприклад, про фемінність Сходу у стосунку до маскулінного Заходу. Це можна побачити чи не в більшості праць з постколоніалізму, починаючи від роботи Саїда.

На нашу думку, йдеться, перш за все про позиціонування сили та слабкості, прагнення вивільнитися від впливу сильної сторони. У всякому разі, коли йдеться про творчість Шевченка, то в першу чергу саме на таке позиціонування хочеться звернути увагу. Серед новітніх українських робіт у цій сфері можна згадати есе Ніли Зборовської "Тарас Шевченко у "жіночих студіях" (1999) [65].

Оскільки люди себе ідентифікують в першу чергу через стать, то виникає така алегоризація та символізація статті (гендеру). Власне й тому сучасні ідеологічні напрямки гуманітарної науки – постколоніалізм та фемінізм – часто розглядаються разом.

Якщо Лейтон концентрує свою увагу лише на образі Кавказу, то інша дослідниця, Сахні, вводить у даний контекст образ Середньої Азії. При цьому особливо цінним, з нашої точки зору, є те, що, використовуючи літературний матеріал, вона ілюструє суспільні процеси і демонструє тим самим неабиякий вплив саме художньої літератури на формування суспільного дискурсу, підкреслюючи логоцентричну парадигму російської культури. Важливо, що процес колонізації росіянами Середньої Азії, на думку дослідниці, не закінчується 1917 роком, вона цілком аргументовано доводить, що всі ці процеси мали місце і в політиці Радянського Союзу, абсолютного правонаступника Російської імперії в цій сфері. В своїй роботі вона детально аналізує риси власне орієнталізму як колонізаторської практики, розглядає естетику романтизму саме з цієї точки зору і звертається власне до аналізу художніх текстів.

В останній книзі Олі Гнатюк “Прощання з Імперією” (2003) [208] йдеться про імперську сутність Радянського Союзу та про українську літературу в тих умовах. Проте авторка обмежилася лише ХХ століттям, що не показує тягlosti традиції як імперіалістичного, так і антиімперіалістичного дискурсу.

Слід зауважити, що і Лейтон, і Сахні звертають свою увагу на стосунки Росії зі Сходом, розглядають російську експансію на Схід, де Росія мала амбіції нести “європейську” цивілізацію “диким” народам. У той же час вони (дослідниці – Т.Д.) залишаються байдужими до західних територій Російської імперії. Тому імперія в їхніх роботах набуває рис класичної, модерної імперії, побудованої, скажімо, за “західним” зразком, наприклад, як Британська.

Єва Томпсон, можливо, в силу свого польського походження, є більш чутливою до питання західних кресів Російської імперії. Дослідниця вказує на амбівалентність російської ситуації і на те, що націоналізм в Росії був одночасно і агресивним, і захисним [261,с.1]. У теоретико-методологічному розділі дослідження “Націоналізм, колоніалізм, ідентичність” авторка звертає увагу на процес формування російської національної ідентичності, російського колоніалізму, і на те, що все це складається з багатьох компонентів.

Абсолютно правомірним є зауваження про те, що російський колоніалізм “стосується не тільки Центральної Азії, але так саме Центральної та Східної Європи, так само як і Сибіру, Кавказу та Далекого Сходу” [261,с.2]. Важливим є той факт, що сучасні постколоніальні студії наприклад в Америці не включають в свій дискурс центральноєвропейський контекст: “Листи Адама Міцкевича та Юліуша Словацького безпосередньо стосуються російського колоніалізму, але все одно залишаються в архівах центральноєвропейської думки, залишаються проігноровані сучасною американською інтерпретаційною спільнотою, котра все ще є в полоні гегемонії російської та німецької інтерпретацій” [261,с.13].

Ми можемо зробити посилання на статтю Керстін Йобст: “Орієнталізм Едварда Саїда та історія Східної Європи” [217]. Німецька дослідниця так само звернула увагу на специфіку Росії як імперії: “Чи відрізняється докорінно імперський російський досвід з одного боку та досвід груп, які перебували під російським пануванням від інших, “справжніх” імперій як ось британської чи французької, а також їхніх колоній? Окрім відмінностей в очі кидаються також паралелі між цими “справжніми” імперіями та російською імперією. Найбільше кидається у вічі, звичайно, та обставина, що російська територіальна експансія за часів Івана IV, почалася в той самий час, коли в решті Європи – в 16 столітті, після початкових успіхів, як наприклад завоювання Хазарського каганату (1552), “приватної” експедиції козацького гетьмана Єрмака у 1582 на замовлення приватної особи Строга нова – однак через століття тимчасово настало затишшя. До того слід сказати про використання захоплених територій (з російського боку – передовсім сибірських, пізніше також казахстанських, британцями – Австралії, а французами – Французької Гвіани), щоб “зробити безпечними” кримінальні та політично неприхильні сили, які мали провадити в несприятливих кліматичних умовах розбудову цих земель. Введення так званої “ссылки” (заслання) в ще допетровські часи мало як колонізаторські, так і економічні, стратегічні й каральні мотиви. Таким самим чином можна знайти російські приклади інтенсивного видобування природних багатств передовсім для використання метрополією або спрямування сільського господарства периферії на потреби метрополії (наприклад, форсоване вирощування бавовни в Середній Азії)” [217,с.260].

1.3. __Імперська ідеологія та романтична література.

Андрій Зорін в книзі “Годуючи двоголового орла: література та державна ідеологія в Росії останньої третини XVIII – першої третини XIX століття” (2001) проаналізував залежність російської зовнішньої політики від західних впливів. Ця праця важлива ще й тому, що демонструє залежність суспільного дискурсу, державної ідеології від літератури. Точніше, Зорін унаочнив роль літератури, вплив автора, письменника на формування суспільного дискурсу.

Остання третина XVIII століття – це початок зародження європейського романтизму, так звана фаза преромантизму. В світовій культурі мало яка епоха мала такий могутній вплив на подальший розвиток культури, як романтична. Особливо це стосується розвитку слов’янської літератури, культури та й суспільства в цілому. Марія Яньон зазначає: “...тут (в Польщі – Т.Д.) романтизм тривав двісті років і мав величезний вплив на всі галузі життя. По суті, це єдина європейська країна, в якій до такої міри література упорядкувала життя, власне література романтична...” [214,с.36]. Дослідниця говорить про польську ситуацію, але такий стан речей стосується не лише Польщі, а й України та й Росії також.

Нас цікавить передусім місце і роль літератури, романтичної літератури, в процесі формування національної ідентичності, і як це реалізовувалося в конкретних текстах, яким чином відбувалося це формування за допомогою художнього слова. Ми цілком згодні з Анджеєм Боровським, який пише: “Література, і то однаковою мірою як поезія, так і художня проза, мали, як правило, дуже сильний вплив на виховання, дозрівання протягом століть національної свідомості поляків. Потрібно сказати, що це було доленосним, оскільки в результаті сучасний польський націоналізм є достатньо багатобарвний, літературний, щоб не сказати прямо містичний за своєю природою і одночасно рятівничо непослідовний” [189,с.27].

Зараз ми говоримо про літературу, яка упродовж певного періоду розвивалася в межах однієї країни, однієї імперії, і слід зазначити, що ця країна мала неабиякий вплив на розвиток романтизму. Розвиток українського та польського романтизму, з одного боку, а російського, з іншого, був сформований власне стосунками з Російською імперією, з імперською ідеологією. Питання формування державної ідеології і зв’язку між літературою та цією самою ідеологією є надзвичайно цікавим. Оскільки “...ідеологія в принципі може з’являтися на світ у віршах і романах, а потім втілюватися в лозунгах або політичних програмах...” [67,с.26].

Проблема взаємин митця та держави, митця та володаря є цікавою, складною та неоднозначною, оскільки складається з багатьох констант. Європейська культура знає традицію панегіричної поезії, але в той же час має традицію бунту проти влади і боротьби за свободу слова. Література не може перебувати поза межами ідеології, оскільки за своєю суттю вона пов’язана зі світом ідей, і письменник так чи інакше є носієм або творцем певної ідеології, яка може збігатись з генеральною лінією

певної державної ідеології або суперечити їй. Так само як стосунки між поетом і володарем можуть стати сюжетом окремих літературних творів. Так само влада завжди усвідомлювала силу слова, можливість впливу на свідомість мас через літературу.

У багатьох випадках романтизм став точкою відліку не лише літературного процесу, але й багатьох інших явищ суспільного розвитку. В умовах абсолютизму Російської імперії, коли будь-який нормальний розвиток громадської думки був неможливий, література залишалася єдиним можливим рупором для висловлення власної думки про державний устрій, державну політику, розвиток суспільства. Якщо говорити про формування власне імперського дискурсу, то він так само найкраще втіленим міг бути в літературі. Адже, так чи інакше, ідеологія постає як сума певних метафор, якими маніпулює суспільство, а “колективна, тим паче державна ідеологія може існувати, якщо навколо її базових метафор існує хоча би мінімальний консенсус” [67,с.27]. Такий консенсус може забезпечити саме художня література.

Павлишин у своїй статті розглядає колоніалізм як ідеологію, “яка впливає на людей і на установи так, що вони приймають імперську структуру домінування за нормальну і своєю поведінкою її зміцнюють” [122,с.225]. Такий стан речей не був винаходом радянської політики ХХ століття, всі ці процеси ми можемо прослідкувати і на початку ХІХ століття, і ще раніше. Найбільшою проблемою для культур колонізованих народів, на нашу думку, є те, що колонізаторською ідеологією створюється “ієрархія цінностей, які надають найвищої вартості товарам культури-домінатора” [122,с.225]. Таким чином притлумлюється почуття власної вартості, цінності власної культури і бажання цю культуру розвивати і репрезентувати. Ці болісні моменти були зафіксовані в текстах як Міцкевича, так і Шевченка.

Важливим фактором, який великою мірою спотворює нормальний розвиток культури колонізованих народів, є поширення міфу „про універсальність колонізатора, з якою нібито різко контрастує обмеженість, парафіяльність та місцева заідеологізованість колонізованого” [122,с.225]. Зрозуміло, що це сприяє розвиткові комплексу меншовартості, про який зараз так багато говорять в Україні.

Не останнім фактором колонізаторської політики є той факт, що “культурні установи імперії функціонують так, що її центр стає відомим і цінним для зовнішнього спостерігача, а колонії залишаються майже невидимими. А якщо вони в певних умовах... сягають видимости, то головню у формі локальної екзотики” [122,с.225]. Це призводить до того, що культуру сприймають у світі як другорядну, і не мають бажання з нею ознайомлюватися, її досліджувати. Наприклад, україністика на сьогоднішній день в світовому контексті представлена надзвичайно слабо. Дослідження зі славистики ґрунтуються в основному на дослідженнях з русистики чи полонистики. Українськими студіями, в основному, займаються представники української діаспори, яка часто-густо стає державою в державі. Справжні надбання української культури сприймаються через призму спільної російської спадщини або славного минулого Речі Посполитої.

Варто також зауважити, що образ “локальної екзотики” був сформований естетикою романтизму. Причому Україна була топосом “wild west” як для

польської, так і для російської традиції. Тут можна згадати українську школу польського романтизму або надзвичайну популярність малоросійських оповідань Гоголя. До образу українського минулого зверталися і Рилеєв, і Пушкін, саме як до топосу місцевої екзотики.

Надзвичайно влучно сказав про українську школу польського романтизму Євген Маланюк: “Можна лише відмітити.... т. зв. українську школу в польській літературі, зв'язану з славним у свій час лицем в Крем'янці. Зроджена з суму за завжди втраченою провінцією колишньої ягелонської імперії, “українська школа” в польській літературі мала не лише цікавих поетів, як Богдан Залеський... чи А. Мальчевський..., а й такого геніального поета, як Юлій Словацький, що українськими елементами в його творах (в драмі “Мазепа”, у поемі “Беньовський” чи в драмі “Срібний сон Саломеї”) не може нехтувати ані історія нашої культури, ані історія нашої літератури” [101,с.60].

Однією з найвагоміших рис колонізаторської ідеології є плекання історіографічних міфів. За Павлишиним “особливо важливим є міт... про благодотворне та історично плідне приєднання до імперії всіх складових частин, який у вульгарній формі відомий як міт про “старшого брата” [122,с.226]. Плекання такого історіософського міфу було характерним як для Пушкіна, так і для Міцкевича. Якщо Пушкін, творячи цей міф, звертався і до історії, і до сучасної йому ситуації, то Міцкевич, виходячи з реального стану речей, творив міф про “золоту добу” Речі Посполитої.

Разом з тим така увага до слова, до ідеї є характерною ознакою європейської культури взагалі як логоцентричній за своєю суттю. Логоцентризм був основною домінантою античної традиції. Вперше термін “логос” з'являється у Геракліта, потім широко використовується в сократівській школі, стоїками і надалі стає невід'ємною частиною європейського дискурсу. До сучасного розуміння логоцентризму в західноєвропейській філософській традиції почали наближатися з часів відродження. Як правило, під логоцентризмом розуміють превалювання раціонального над емоційним, як домінантну рису західної ментальності, на відміну від більш метафізичного сходу. У сучасній західноєвропейській філософії поняття логоцентризму було розроблено Ж. Дерідою та його наступниками (Ж. Ліотаром, Ж. – Ф. Лаканом і т.д.).

У нашому розумінні “логоцентризм” – це концентрація на думці, повага до слова, виражена як у філософії, так і в художній літературі, мові, поетичній мові, як це розуміли німецькі ідеалісти, а за ними романтики взагалі. Особливого значення це набуло серед слов'ян, особливо в російській культурі періоду Срібного віку. На нашу думку, доба романтизму є питомим джерелом логоцентризму російської ідеалістичної філософії. Без періоду романтизму, без текстів того ж самого Пушкіна, не змогли би розвинутися ідеї О. Лосєва.

Суспільна ситуація в Російській імперії – це, безумовно, лише зовнішній чинник, який вплинув на формування такого типу культури, серед внутрішніх чинників можна назвати вплив західноєвропейського, зокрема німецького, романтизму, з його першорядною увагою до місця та ролі поета, слова в суспільстві

Увага до мови в Європі зростає наприкінці XVIII – початку XIX століття. В золоту добу філології, коли підвищився інтерес до вивчення мов, історії, пізнання себе та іншого, себе через іншого, зароджується орієнталістика як наука. Едвард Саїд зазначав: “Майже без винятку, кожен орієнталіст починав свою наукову діяльність як філолог. І революція у філології, здійснена Бопом, Сасі, Бюнуфом та їхніми учнями, полягала в створенні компаративної науки ...” [140,с.131].

Цей “філологізм” дав поштовх не лише для вивчення мов Близького Сходу. Роботи західноєвропейських вчених так само спричинили філологічний вибух серед слов'янських народів, що потім переросло у процес виокремлення та формування власної модерної (або новочасної) національної ідентичності. Питання мови, “філологізм” завжди має ідеологічну базу. Одне із своїх есе, присвячених мові, “Різноманітність мов і розуміння світу” (1990) Ганс Георг Гадамер розпочинає зауваженням, що таке питання має політичний характер: “Ця тема незмінно актуальна, у своїй основі, вона, власне, політична, і людство чекає, що, розкривши її, ми збагатимо його історію” [28,с.165].

Мирослав Грох у праці “Соціальні передумови національного відродження у Європі” (1985) цей процес назвав першою фазою на шляху побудови модерної нації – періодом наукового інтересу, коли вчені започатковують інтерес до минулого народу, коли збирають фольклор, створюються ідеологічні міфи про славетне минуле народу. Діяльність чеських “будителів”, наприклад, підштовхнула розвиток такого руху серед харківських романтиків, які першопочатково не ставили перед собою великих політичних завдань. Та разом з тим починає формуватися концепція етноцентризму.

Початок XIX століття характеризувався поглибленим інтересом до історії. Це було однією з домінантних рис доби романтизму. В прадавніх часах народи шукали свої корені і обґрунтовували право на майбутнє. У нашому розумінні етноцентризм – це відчуття власної єдності з певною етнічною групою. Це явище лежить в основі багатьох націоналістичних концепцій. Саме цим пояснюється ідея “кращості” власних звичаїв, вірувань, морального кодексу. Такі тенденції є притаманними будь-якій етнічній спільноті. Етноцентризмом можна пояснити слов'янофільство, українофільство, російський, польський провіденціалізм, месіанізм. Завдяки етноцентризмові відбувається творення позитивного автостереотипу нації, або національної ідеї, якщо відбувається постійне підкріплення цієї національної ідеї за допомогою офіційної ідеології, сугестування в літературі, культурі тощо.

Велику роль тут відіграє історична пам'ять, точніше моделювання історичної пам'яті, творення міфів про звичаї минулого. Історія підлягає ідеологічному маніпулюванню, і відбувається це не лише завдяки написанню історичних праць, але й завдяки текстам художньої літератури. З питанням етноцентризму надзвичайно близько пов'язане питання мовної домінації. Цілком природним є людське прагнення до порозуміння, а це досягається спільністю мови, тому сильніша сторона прагне підкорити слабшу і за рахунок мови також. Гадамер з цього приводу зазначав: “...греки, так само як і кожна жива культура, розглядають свою мову як “правильну” і вважають це самоочевидним. По суті така позиція притаманна кожній спільноті” [28,с.166].

Питання мови в Російській імперії завжди було питанням ідеологічним. Це стосується процесу розвитку власне російської мови, але безумовно, найбільш ідеологічним воно є в ставленні до мов колонізованих народів. Наочним прикладом може служити доля української мови, про походження якої досі ще ведуться дебати, і як це не дивно, досі доводиться обстоювати думку про її самостійність та автентичність.

Дебати про мову не припиняються вже мало не двісті років. Причому питання історії української, російської та польської мов було питанням радше політичним, а не мовознавчим від першопочатків. Видатний історик української мови Іван Огієнко так писав про це: “Багато російських учених твердили, ніби українська мова – то тільки наріччя мови російської, а польських – наріччя польської. Це чисто суб'єктивні політичні твердження, на науці не оперті. Народ чи нація постає з племен, племена з родів; так само постає й мова з своїх племінних говірок. Зрештою, терміни язык-мова, наріччя, говірка – це все умовні терміни, для окреслення яких нема сталого змісту, нема й ясної межі між ними.... свого часу російський проф. Будилович у Варшаві, намагаючись довести, що поляки не мають окремої мови, твердив, що язиком звемо ту мову, що налічує щонайменше 20 мільйонів народу, коли ж народу менше, то це не язык, а тільки наріччя, мова. Жаргон. До цього допроваджує політичне осліплення й суб'єктивне бажання обернути мови конче в говірки іншої мови!” [119,с.66].

Найгірше, що такого штибу дискусії не припиняються й досі. Григорій Півторак про цю ситуацію вже в наш час говорить так: “Імперське мислення....дуже живуче, і деякі його апологети нині з усіх сил намагаються перешкодити утвердженню української мови як державної, довести її нібито неспроможність виконувати державницькі функції і для цього вдаються до фальсифікації проблеми її походження. Зокрема вони знову проголошують українську мову “російсько-польським” діалектом, тобто російською мовою, зіпсованою польськими впливами після розпаду Київської Русі” [127,с.109]. Такий стан речей за своєю ідеологічною настановою надзвичайно близький до вже згадуваної позиції Гумільова.

У той же час Огієнко зазначав: “Антропологія ясно й докладно довела, що расово українці, росіяни й поляки – це різні окремі народи. Так само різні в них мови, кожна сама в собі самостійна.... Російські вчені тільки з політичних міркувань натягують українську мову до мови російської” [119,с.67].

Питання мови, національної мови, мови як способу мислення, мови як способу бачення навколишнього світу стало досить актуальним в сучасній лінгвістиці. Дуже важливими в такому лінгвістичному підході є праці польської дослідниці Вежбицької, яка досліджує мовні картини світу [24]. Тут також можна згадати дослідження Михайла Міхельсона [108], Корнилова [81].

1.4 Місце поета в процесі формування національної ідентичності в період романтизму

Якщо розглядати наше дослідження в категоріях традиційної компаративістики, то воно належить до розряду типологічних праць. Нас цікавить передусім типологічна близькість постатей Тараса Шевченка, Олександра Пушкіна, Адама Міцкевича. Річ не лише в тім, що генетико-контактний аспект їхньої творчості, почав досліджуватись ще в середині ХІХ століття. Особливу роль тут зіграла так звана теорія впливів, при такому аналізі Шевченко займав завжди вторинну роль, цьому сприяв, крім всіляких суб'єктивних факторів, ще й незаперечний об'єктивний, він був молодший і за Пушкіна, і за Міцкевича. Питання походження так само відіграло певну роль у сприйнятті творчості поета. Що ж стосується зв'язків російського та польського поетів, то їхня "дружба-ворожнеча" була описана в літературознавстві неодноразово, і власне їхні стосунки так само є ілюстрацією в ставленні до "свого" – "чужого".

Серед найважливіших праць, які розглядають українсько-польські взаємини, для нашої роботи цікавою є стаття Дмитра Чижевського "Міцкевич і українська література" (1956) [194]. Що стосується більш нових робіт на згадану тематику, то тут можна звернутися до ряду статей Грабовича, таких як "Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи" [36], "Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі" [37].

Наш інтерес полягає в тому, аби прослідкувати місце і роль поетів в процесі формування національної ідентичності трьох народів, місце і роль у формуванні не лише національних образів, а у формуванні національного світосприйняття взагалі. Тут варто було б процитувати слова Бориса Гаспарова, який в статті "Поетика Пушкіна в контексті європейського та російського романтизму" зазначає: "Пушкін – поет романтичної епохи. Сам його образ в російській культурно-історичній свідомості як "першого" національного поета, "засновника" літератури та літературної мови нового часу несе на собі відбиток романтичного месіанства. В цьому сенсі його ідеальна роль в російській культурній самосвідомості цілком відповідає тому місцю, котре в інших національних традиціях займають Гете, Адам Міцкевич, Олександр Мацоні, Олексис Ківі" [29,с.301]

Зіна Генік-Березовська в статті "Шевченко і європейський романтизм" пише: "Ім'я Шевченка найчастіше ставиться поруч з іменами Міцкевича і Пушкіна. Робиться це, головно, задля того, аби підкреслити міру його таланту і значення для слов'янських літератур. Одначе коло поетів, з якими можна було б порівнювати Шевченка, можна значно розширити....адже в творчості Байрона, Гейне, Петефі або англійських "озерних" поетів існують певні поетичні прийоми, почуття та ідеї, що в специфічних видозмінах властиві і Шевченкові. Те, чим випередив Шевченко їх світогляд, те, чим відрізняється його відчуття життєвих ситуацій, і становить якраз доповнення і збагачення картини доби в літературному процесі європейських країн, і, водночас є особливою модифікацією загальних романтичних тенденцій на українському терені" [32,с.139 – 140].

Не можна забувати, що питання формування національної ідентичності залежить, з одного боку, від особистостей, від провідників народу, які беруть на себе відповідальність за цей народ, а з іншого - суспільство, влада, ідеологічний апарат часто використовують особистість задля творення певного ідеологічного

дискурсу. При тому, що такий підхід до питання формування національної свідомості повинен бути очевидним, особливо якщо врахувати загальну індивідуалістичну настанову романтичної епохи, цей аспект мало досліджений в студіях з націоналізму. Серед джерел, які би могли допомогти обґрунтувати задану тему, можна назвати збірку статей під редакцією Майкла Кеннеді та Рональда Сані "Інтелектуали і артикуляція нації" (1999). У вступній статті до збірника упорядники говорять: "Інтелектуали творять різні ідеології національної ідентичності в середині великого дискурсивного універсуму. Вони унаочнюють великий ідеологічний труд, збираючи в єдине ціле розрізнені культурні елементи, селекціонуючи історичну пам'ять, інтерпретуючи досвід, замовчуючи сумнівні або негероїчні моменти" [219,с .2].

Серед статей цього збірника найбільш цікавими з огляду на нашу тему є роботи таких дослідників як Олександр Мотиль [231], Хачик Тололян [264], Іван-Павло Химка [207], Анжей Валіцький [272]. В зазначених роботах автори розглядають ситуацію, яка склалася в нашому регіоні (за винятком дослідження Толоняна, який аналізує роль поезії у формуванні політичного світогляду у Вірменії).

Цікавою є стаття А. Валіцького, який, відштовхуючись від концепції "уявлених спільнот" Б. Андерсена, аналізує відповідність його теорії польській ситуації. В статті "Інтелектуальні еліти" та мінливості "Уявлених спільнот" в Польщі" А. Валіцький розглядає етапи формування польської національної ідентичності, і демонструє, наскільки умовною є концепція Б. Андерсена в стосунку до історії формування національної ідентичності одного окремо взятого народу. В цій праці дослідник показує, що на кожному новому етапі розвитку нації домінували різні критерії "польськості" – етнічний принцип в середньовіччі, мультикультуралізм часів Польсько-Литовського князівства, федералізм періоду Речі Посполитої тощо. Очевидним є те, що в кожний новий період змінювалася як концепція нація, так і критерій визначення поняття "національної еліти".

Важливим аспектом у взаємостосунках інтелектуалів (видатних особистостей, у нашому випадку поетів) і владних структур, ідеологічного апарату. Цікавим моментом є те, як влада починає маніпулювати творчим доробком, створюючи "потрібний" суспільний дискурс. В цьому аспекті надзвичайно цікавою є стаття Левітта "Пушкін у 1899 році", де автор на багатому фактографічному матеріалі демонструє, як влада почала моделювати образ національного поета, підганяти його творчість під рамки сумно відомої тріади "самодержав'я, православ'я, народність" [91].

Приклад Пушкіна не поодинокий. Творчість Шевченка також зазнала всіляких ідеологічних інтерпретацій. Інша справа, що у випадку як Міцкевича, так і Шевченка образ народного поета, пророка моделювався свідомо не лише громадою, але й самими поетами. В цьому аспекті показовими є праці Г. Грабовича "Шевченко, якого не знаємо" (2000) [39], Т. Мейзерської (1997) [103] та Є. Шиманіса "Творення автолегенди" (1994) [259], присвячена Міцкевичу. Ю. Дружніков у книзі "Російські міфи від Пушкіна до Павліка Морозова" (1998) [197] аналізує та робить реконструкцію основоположних російських ідеологічних міфів, які активно використовувалися радянською пропагандою.

Суспільна ситуація як серед українців, так і серед поляків вимагала присутності духовного лідера, провідника народу, тому як Міцкевич, так і Шевченко взяли на себе сміливість зайняти таку нішу. Так само можна сказати і про ситуацію з Пушкіним, творчість якого стала потрібна для творення необхідного духовного балансу в суспільстві під час кризи.

Огієнко таким чином характеризує місце Шевченка у формуванні сучасної української літературної мови: “...Шевченкова мова й стала в нас за наріжну підвалину нашої літературної мови. Сталося це тому, що сам Шевченко був у нас найсильнішим поетом, і його твори захопили всю Україну: їх усі читали, завчали напам'ять... В історії повстання літературних мов це звичайне явище: мова найсильнішого письменника й господаря дум народних помалу стає за основу мови літературної, – так нерідко бувало в Європі, так сталося й у нас, так було в Росії з творами Пушкіна. До цього треба додати, що Шевченкова мова мала всі якості, щоб стати мовою літературною: вона була найчистіша серед мов усіх тодішніх письменників і походила з географічного осередку української землі, із Звенигородщини, чому могла легко стати соборною мовою” [119,с.145].

Питання важливості мови у процесі творення національної ідентичності теоретично ставилося лінгвістами ще у XIX столітті, тоді, коли, власне, і постало питання національності та національної мови. У вітчизняній науці найбільш переконливим та актуальним і по сьогодні, на нашу думку, є праця Олександра Потебні.

Тут варто звернутися до його праці “Мова та народність” [132], в якій автор розглядає власне роль національної мови, питання білінгвізму, стосунки між мовами імперії та колонізованих імперією народів, розглядає питання “денаціоналізації”, власне через відмову від власної мови. За Потебнею, денаціоналізація полягає “в такому перетворенні народного життя, при якому традиція народу, яка полягає головним чином у мові, переривається, або послаблюється до такої міри, що являється лише вторинним фактором ” [132,с.270].

Власне на питаннях мовної ідентичності, та мовних характеристиках достатньо часто концентрується увага як у Міцкевича, так і у Шевченка. Як для одного, так і для іншого питання мовної ідентичності було досить болючим. Часто своє та чуже корелюється через комунікативний розрив, через мовні портрети персонажів, які говорять різними мовами, і характеризують себе саме через мову.

Стосовно Пушкіна мовне питання так само не є абсолютно однозначним, і так само воно долучається до питання національної ідентичності, та ідентичності з власним колом, а також до процесу формування російської національної свідомості. Адже, з одного боку поет усвідомлював себе національним (російським, великодержавним) творцем, з іншого боку, плекав власний образ як представника елітарних, аристократичних кіл імперії. В той же час мовою вищих кіл була французька, і Пушкін так само був двомовним поетом, і перед ним так само стояло питання первинності та вторинності мови – культури – нації, але, на відміну від Шевченка і Міцкевича, за його плечима була могутня та агресивна (термін Томпсон) імперія, яка надавала йому сил та потенціалу у відстоюванні власне російських мовних прав.

Для Пушкіна використання російської мови було абсолютно свідомим вибором, програмовою позицією. В невеличкому нарисі “Про французьку літературу” (1822), який він потім розвинув у статтю “Про поезію класичну та романтичну” письменник підкреслював: “...не вирішу, якій літературі надати перевагу, але ми маємо власну мову; сміливіше! – звичаї, історія, пісні, казки та інше” [133, VIII, с.16].

Перед Пушкіним стояло завдання привернути увагу вищих кіл Росії до російської мови. Власне, у ставленні до своєї мови виражається певний російський комплекс неповноцінності щодо Заходу, про це активно заговорили російські інтелектуали під кінець XVIII століття, активно піднімаючи питання функціонування російської мови в суспільстві. Певним взірцем для них послужив приклад імператриці Катерини II. В цьому контексті Шевченкове “по німецькому наказу і заговорили” стосується і не лишень українців.

У той же час не можна не враховувати елітарності пушкінської поезії в найширшому розумінні. Поет грається зі своїм читачем, коли ми говоримо про його поезію, то обов'язково виникає питання адресата. Ми згодні з думкою Гаспарова про те, що “Пушкін сповідує інтимне, розкуто-безпосереднє звернення до читача; в ньому відчувається езотерична безпосередність салонного спілкування, в основі якої лежить аристократична замкненість “свого” кола, замкненого для стороннього” [29, с.308].

У той же час велику ідеологічну силу мови бачимо на прикладі Катерини II, котра поставивши собі за мету стати імператрицею великої імперії, вивчила російську мову і перейшла у православ'я. Питання високої місії у розповсюдженні християнства, власне православ'я, стають актуальними для російської літератури. В художніх текстах починає відображатися офіційна державна ідеологія, з одного боку, а з іншого, художня література має неабиякий вплив на формування цієї ідеології. Причому відчувається саме амбівалентність, великі амбіції та почуття неповноцінності.

Питання формування російської загальнонаціональної мови прямо проектується на питання формування російської загальнонаціональної – загальноімперської ідеології. Слід зауважити важливу роль згадуваних поетів у формуванні феномену національної літературної мови, оновленні лексики, виробленні стилю, і таке інше. А це породжує питання існування народу як такого, оскільки часто питання існування мови напряму корелюється з питанням існування народу, формування нації. Особливо характерною така ситуація є для слов'янської ситуації, про це писав Сміт в праці “Національна ідентичність”.

1.5 Взаємозв'язок національної та релігійної ідентичностей

Питання національної ідентичності так само безпосередньо пов'язане з питанням релігійної ідентичності. Потебня писав: “...християнство у вигляді першопочатково визначеного збудника було приводом виникнення цілої низки

християнств досить різнорідних між собою, якщо розглядати їх в конкретності. Існує не лише східне та західне, але й російське, польське, німецьке, і навіть німецькі християнства” [132,с.257].

Особливо актуальним питання релігійної ідентичності є для польської романтичної літератури. У православної Російській імперії католицизм залишався для поляків чи не єдиним бастіоном, на якому вони зберігали право на власну автономію в державі. Саме католицизм для поляків став втіленням їхньої ідентичності, і це особливо яскраво втілювалося в літературі періоду романтизму. Роль католицизму в літературі цього періоду досить детально проаналізували в своєму дослідженні “Романтизм та історія” [214] Марія Яньон та Марія Жмігородська. Саме аспект релігійного відчуження поляків неодноразово відображався в поглядах російських ідеалістичних філософів періоду Срібного віку, тут можна згадати статті Володимира Соловйова, В’ячеслава Іванова, Миколи Бердяєва.

Ця ситуація повторилася і в ХХ столітті, роль римо-католицької церкви у поваленні комуністичного режиму, як і роль Папи Івана-Павла II у припиненні холодної війни, на нашу думку, продовжували традиції польського національного опору кінця XVIII – початку XIX століття.

Питання взаємозв’язку церкви і держави є надзвичайно цікавим, власне як взаємозв’язку між національною та релігійною ідентичністю. Зазвичай ці поняття виступають разом. Традиційно вказують на тісну співпрацю між церквою та державою у східно-християнській традиції, та не можна забувати, що західно-християнська традиція так само мала періоди, коли церква уособлювала державу, владу не лише релігійну, але й секуляризовану. В цьому плані дуже цікавою є праця Хуго Рахнера “Церква і держава в ранньому християнстві” (1992) [242]. Це саме питання докладно розглянуте в монографії Рональда Сузерна “Західне суспільство і церква” (1972) [253].

Сузерн пише: “... середньовічна церква була державою. Вона мала всі ознаки держави: закони і суди, податки та митарів, що збирали ті податки, велику адміністративну машину, яка мала владу над життям і смертю громадян” [253,с.18]. Із розвитком національних держав у західно-християнському світі влада церкви поступово зменшується, відмежовується від світської. Це питання було докладно висвітлене Джорджем Лінчем у книзі “Середньовічна церква” [97].

Очевидними є тісні взаємини між владою і церквою у східно-християнській традиції, їх ототожнення в певні моменти історії. Проте, з іншої точки зору, можна сказати, що в польській традиції маємо подібну ситуацію. Вважаємо, що такий стан речей був спричинений суспільною ситуацією та тісними стосунками з Російською імперією.

Хоча можливо, це є виявом певних рис слов’янської ментальності. Бо якщо говорити про польський націоналізм, то він, в першу чергу, є націоналізмом католицьким. Тут ми звертаємося до праці о. Юзефа Бохеньського “Шкіци про націоналізм і католицизм польський” [187]. Автор наголошує, що “націоналізм польський є великою мірою націоналізмом католицьким, принаймні програмово... більше того, з огляду на історію, кшталт нашої (польської – Т.Д) культури і загального положення Польщі у світі важко собі уявити польський націоналізм як не католицький” [187,с.17]; такі самі питання порушував Микола Конрад в своїй праці

“Націоналізм і католицизм” (1934) [80]. Віросповідання було важливим чинником в національній ідентифікації, особливо у тих випадках, коли мова йде про стосунки між поляками та українцями. Це зазначає і Соїка-Машталеж [252,с.42], і Кемпінський [220,с.144]

Виявлення власної національної ідентичності через релігійну стосується передовсім творчості Міцкевича, його постійна концентрація на аспекті католицизму. В той же час, не можна забувати про те, що початок ХІХ століття був часом духовних пошуків як в Західній, так і в Східній Європі. Тому стосунки Міцкевича з церквою не були однозначно простими. Про це писали такі видатні міцкевичезнавці, як В. Вейнтрауб [274], [275], М. Ваджинська [269], Й. Тесляр [260].

Потужний розвиток масонського руху, спіритуалізм, з одного боку, з іншого – вплив вольтерівського вільнодумства, а також німецької ідеалістичної філософії, все це мало вплив на літературу романтизму, і формувало духовні пошуки поетів-романтиків. Особливо, коли йде мова про такі неординарні особистості, як Шевченко, Пушкін, Міцкевич. Кожен з цих трьох поетів мав складні стосунки з офіційною церквою, пройшов складну духовну еволюцію.

Разом з тим, абсолютно несподіваною в розгляді релігійного питання виявилася робота Богдана Завадки “І серце чистеє віддам” (1994) [63], в якій автор прочитує поезію Шевченка крізь призму католицизму, греко-католицизму. Такий підхід ще раз засвідчує поліфонічність шевченкових текстів, де кожен може відчитати, те, що його хвилює на даний момент. З іншого боку, важко погодитися з позицією Завадки, читаючи “Гайдамаків” або вірш “Полякам”, де Шевченко абсолютно прозоро висловив ставлення до уніатської церкви.

Поява такої книги не є абсолютно несподіваною. Книга Завадки була написана на хвилі підйому національної свідомості. Це був час, коли греко-католицька церква вийшла з підпілля. Тому потрібний був ідеологічний стимул для суспільства. Ситуація типологічно споріднена з тим, як російський ідеологічний апарат, моделюючи творчість Пушкіна як національного поета, звернувся і до релігійних мотивів творчості. Це питання досить детально розглянув Левіт у дослідженні “Пушкін у 1899 році”, відзначення 200-ліття з дня народження у 1999 році так само унаочнило цей механізм моделювання суспільної свідомості.

Варто зауважити, що якщо у ХVІІ столітті греко-католицька церква була церквою компромісу, і ознакою певної поразки українців, як це було описано у полемічній літературі, то наприкінці ХІХ, у ХХ столітті уніатська церква стала дійсно національною, і відіграла велику роль в українському національному русі, спрямованому спочатку проти польської політики, а потім проти радянської тоталітарної системи.

Саме в період пожвавлення національно-визвольного руху в Галичині виникає особливий інтерес до творчості Шевченка, власне до релігійних мотивів та суспільно-політичних мотивів його творчості. Потім цю хвилю досліджень підхопили представники української діаспори. Тут можна назвати дослідження М. Василевського “Релігійність Т. Г. Шевченка на підставі його поетичних творів” (1920) [23], М. Гнатишака “Тарас Шевченко і релігія” (1936) [35], Ф. Сірка “Тарас Шевченко і його думки про громадське життя” (1906) [144], В. Щурата “Святе

письмо в Шевченковій поезії” (1904) [174], К. Тихоновича “Рай і пекло в поезії Т. Г. Шевченка” (1912) [153], Г. Костельника “Шевченко з релігійно-етичного становища” (1910) [82], Миколи Євшана “Релігія Шевченка” (1910) [57].

Тема релігійних мотивів у Шевченковій поезії активно розроблялася українською діаспорою, що так само ілюструє механізм заховування національної ідентичності через релігійну. Серед найцікавіших робіт можна згадати працю Леоніда Білецького “Віруючий Шевченко” (1949) [13] та митрополита Іларіона “Релігійність Тараса Шевченка” (1964) [107].

Однією з найцікавіших і найновіших праць, що стосується світогляду Шевченка, в тому числі і релігійного, є праця В. Пахаренка “Незбагнений апостол” (1999) [124].

Дане питання є далеко неоднозначним і порушує багато дискусійних моментів. Варто зауважити, що проблема української релігійності має специфічний характер. Тут можна послатися на роботу Миколи Костомарова “Дві руські народності”, або статтю Володимира Антоновича “Три національні типи народні”, де неодноразово було наголошено, що українська духовність, релігійність носить скоріше внутрішній характер на противагу строгій обрядовості росіян, що має яскраво виражену зовнішню демонстративність.

Костомаров зазначає: “...спостерігаючи за великоруським народом у всіх верствах населення, ми нерідко зустрінемо людей істинно християнської моральності, чия релігійність звернена до практичного втілення християнського добра, але в них мало внутрішнього благочестя, пієтизму; ми зустрічаємо ханжів, ізувірив, суворих виконавців зовнішніх правил та обрядів, але також без внутрішнього благочестя, більшою частиною байдужих до релігійних справ, котрі виконують зовнішню сторону за звичкою, які мало задумуються над тим, чому це робиться, і, на кінець, у вищому, так званому класі, зустрічаємо мало осіб віруючих, або й зовсім не віруючих, не в результаті якоїсь розумової праці та боріння, а за потягом, тому, що їм здається атеїзм ознакою просвіти. Істинно благочестиві натурі є винятком, та благочестя і духовна споглядальність у них – ознаки не народності, не загального натурі народного, а їх особистої індивідуальної особливості” [83, с.47 – 48].

Практично цими ж словами пише про релігійність росіян та українців і Антонович: “У русина віра живе чуттям інтимним. Він мало уваги звертає на обрядовість... поважання віри другого... У великорусів головне місце займає обрядовість; вони щиро стоять за всякий, навіть дрібний обряд, букву. Дякуючи великому поважання авторитету, великорус видається великою нетирпимістю в вірі...” [3, с.98].

Петро Чаадаєв з усім своїм критичним ставленням до суспільної ситуації в Росії, до проблем російського суспільства, тим не менш саме в обрядовості бачив силу релігійного почуття. Наголошував на необхідності строго дотримування церковних обрядів: “...найкращий засіб зберегти релігійне почуття - це притримуватися всіх звичаїв, які приписує церква. Така вправа у покорі є більш важливою, ніж зазвичай думають” [166, с.322]. Одним з найбільш концептуальних для нас слів у цьому пасажі є слово покора. Саме покора стала підвалиною не лише православної церкви в Росії, але всього державного устрою. Саме покори вимагали від іновірців, не

глибокої релігійної віри, а покори, упокорення перед обрядом. У той же час не можна сказати, що це була практика виключно російської православної церкви.

На нашу думку, українська внутрішня віра, і "неувага" до зовнішньої сторони обряду, те, що засвідчували і Костомаров, і Антонович, була спричинена багатьма факторами, і одним з вагомих чинників був колоніальний статус України. Країна була колонією спочатку Речі Посполитої – з панівним римо-католицизмом, потім Росії – з доміантним православ'ям. Таким чином, можна сказати, що українські землі були ареною боротьби західного та східного християнства. Враховуючи той факт, що українці мали статус васала, були залежними від своїх сюзеренів, їм часто доводилося приховувати свої істинні релігійні почуття.

Безумовно, римо-католицька церква відіграла позитивну роль у збереженні національної ідентичності поляків, але в той же час не можна забувати про відверто агресивний характер стосунків з православним українським населенням, дискримінацію на релігійному ґрунті та інші негативні моменти спільної українсько-польської історії. Коліївщина не виникла на порожньому місці, а її причинами були не лише класова дискримінація (як про це говорили підручники радянських часів), але й релігійна.

Так само поразка польських повстань проти Російської імперії частково була спричинена тим, що їх не підтримували українські селяни, для яких поляки були "чужими", в тому числі і через релігійний аспект.

Маланюк писав, що "Елементи християнського "сходу" і "заходу" в нашій церковній культурі є надто яскраві і надто істотні, щоб їх грядуча синтеза була легкою і лише механічною. Відсутність церковно-обрядового фанатизму (як і всіякого в сфері віри – фанатизму) скоріше, як це не дивно, таку "синтезу" утруднювали, аніж полегшували: ця справа ніколи не ставала "на вістрі ножа" – і тому, між іншим, залишалася (як і залишається) проблемою" [101,с.40]. Проблеми взаємодії українського етносу і релігії у процесі історичної трансформації були детально розглянуті Олексієм Шубою в монографії "Релігія в етнонаціональному розвитку України" [175].

До питання релігійності долучається безпосередньо питання месіанства, місця та ролі народу серед інших народів. Безумовно, якраз християнство підштовхує народи до такого підходу в само ідентифікації. Окрім того, варто звернути увагу на період романтизму, і період релігійних пошукувань, все це сприяло виникненню особливого духу "місійності" слов'янства. До цього спонукали також і праці Гердера, з його баченням особливої ролі слов'ян як молодих народів. Тому і тексти Міцкевича, і тексти Шевченка створенні в дусі часу, і те, що мотив месіанства безпосередньо співвідноситься з мотивом саме ролі нації та антиросійським пафосом, зайвий раз демонструє типологічну близькість творчості та ідеологічної настанови польського та українського поетів.

Цікаво охарактеризував феномен месіанізму Старосольський, характеризуючи національний імперіалізм, тобто процес побудови національних держав. Дослідник пише: "Зовсім тотожним по своїй соціологічній суті з національним імперіалізмом є прояв, охрещений назвою месіанізму. Це є переконання про окрему, виняткову роль, спеціальну історичну "місію", яка припадає на долю власної нації та робить її "вибраним" поміж іншими народами" [150,с.48].

Автор дає історичну ретроспективу виникнення месіанізму, починаючи від єврейського богообраного народу і давніх греків. Цікавим також є те, що Старосольський звертає увагу на певну спільність між ідеями Карла Маркса про провідну роль пролетаріату в суспільстві та ідеями національного месіанізму. На думку автора, генеза явища має спільні корені з філософією німецького ідеалізму: “...На цьому тлі виросла велика філософічна концепція Гегеля і Карл Маркс не був вільний від впливу цього німецького месіанізму” [150,с.49]. Під таким кутом зору цікавим є дослідження Шпорлюка “Між комунізмом і націоналізмом: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста”. Автор порівнює дві протилежні і водночас дуже близькі ідеологічні концепції, в основі першої лежить класове месіанство, в основі другої – національне [173].

Що стосується творчості Пушкіна, то на перший погляд, і життя, і творчість щонайменше мали би сприяти релігійному прочитанню. Здавалося б, і світогляд сформований в ліцеї духом Вольтера, і тексти не давали приводу до прочитання під релігійним кутом зору. Та в той же час вінець національного поета вимагають вінця і православного поета. Тут ми так само погоджуємось з Шубою, який зазначає, що “принцип тотожності національної і релігійної належності покладався в основу суспільно-політичного та релігійно-церковного життя Російської імперії. Оскільки релігія вважалася однією з головних ознак нації, визначення кількісного й етнонаціонального складу населення держави здійснювалося із врахуванням віросповідної належності” [175,с.21].

Маланюк в одному із своїх есе писав: “Хтось вже давно сказав, що цитатами з Шевченка, як цитатами з Біблії, можна доводити “все”. І кожна “ідеологія” чи “партія” у нас може – при допомозі тих цитат – з тріумфом проголошувати Шевченка “своїм” [101,с.72]. Ці слова, на нашу думку, можна так само вжити і до творчості Пушкіна. На жаль, дуже часто можемо спостерігати маніпулювання цитатами як з Біблії, так і з Шевченка чи Пушкіна. І ситуація з “оправославленням” Пушкіна є чи не найліпшою ілюстрацією цього.

Випадок Пушкіна яскраво ілюструє концептуальну для Росії тріаду, сформовану графом Уваровим, про єдність “самодержавства, православ’я та народності”. Ми вже згадували статтю Левітта, в якій він аналізує механізм творення державою міфу про національного поета. Дослідник дуже влучно зауважує: “Протягом ХІХ століття питання про місце Пушкіна в історії російської літератури залишалось основним предметом дискусії в інтелектуальному середовищі Росії; більше того, для деяких критиків ім’я поета метонімічно заміщувало російську культуру. Наприкінці століття “проблема Пушкіна” здобула додаткове значення в зв’язку з тим, що образ став засобом пропаганди мас” [91,с.21], а пропаганда серед широких мас населення, безсумнівно, мусить включати в себе власне православний аспект. Симптоматичним є той факт, що наприкінці ХХ століття сучасні дослідники знову ж таки звернули увагу на питання релігійності поета. Найбільш яскравими в цьому аспекті є праця Серьогіної Н. С. “О.С. Пушкін та християнська гімнографія” (1999) [142] та праця Юрієвої І.Ю “Пушкін та християнство” (1999) [178], які вийшли власне до двохсотлітнього ювілею поета.

1.6 Взаємостосунки форми та ідеологічного навантаження в текстах

Ставлення до Росії як до “свого” чи до “чужого” є, так би мовити, лакмусовим папером для перевірки поетів на лояльність до Імперії. Тим паче, що в суто біографічному аспекті, всі три автори були по-різному “приголублені” або “ображенні” Росією. І Міцкевич, і Шевченко належать до Російської Імперії за місцем народження і проживання, інша справа, що вони не належать до російської національної літератури, і завжди сприймали Росію як “чужого”.

Стосунки з державою, в свою чергу, ілюструються стосунками з історією, з минувшиною. Кожен з поетів орієнтується на власне історіографічне джерело і будує власний історіософський міф про Золоту добу. Пушкін орієнтується на М. Карамзіна, Міцкевич на Й. Лелевеля, Шевченко на “Історію Русів”.

Зародження такого національного “самоусвідомлення” в Україні та Польщі можна побачити ще в барокову епоху, хоча ці тенденції ще не були чітко вираженими. Саме в той період зароджується національна ідеологія, починає розвиватися історична література, що є важливим чинником у процесі національної самоідентифікації. Дмитро Чижевський писав: “Добрим свідченням про вартість та значення барокової доби в цій галузі (історичної літератури – Т.Д.) є вже сам факт, що історична праця була інтенсивною, що кількість історичних творів різного типу була чимала, та що в цих творах маємо завжди певний національний світогляд. Іноді цей світогляд розпливається у слов'янській, іноді у православної ідеології, але без цього не обходиться... ані один історичний твір бароко” [168,с.288].

Кожен створює власний міф про практично одні й ті самі території, ті самі події. Знаковим є і той факт, що рано чи пізно всі приходять до ґрунтовнішого переосмислення історії, втіленого вже не лише в поетичній творчості. Це, безумовно, вписується в парадигму доби романтизму.

До месіанської ролі власного народу, через його минуле, долучається і власна месіаністична роль. Кожен з авторів у свій спосіб творить особистий міф, згідно з власними уявленнями про місце і роль поета в суспільстві, вписує себе, свій родовід в історію свого народу.

Тут ми можемо зауважити ряд розбіжностей. Якщо для Пушкіна, і це, зрозуміло, надзвичайно важливим є його родинне древо, яке він з гордістю малює на полях, його дворянський родовід, який він згадує неодноразово в своїх текстах, сучасники засвідчують, якою тяжкою ціною давалася йому роль “світського льва”, від якої він не хотів відмовитися, то для Шевченка його минуле впливає з минулого його народу.

Тут ми можемо зазначити різновекторне спрямування в розвитку власне авторських автоміфів. Якщо Пушкін рухався від вищих кіл до нижчих, і його народність була великою мірою змодельована, то в Шевченка бачимо абсолютно протилежний рух від народних мас до кіл української інтелігенції. Його маска маргінала на пряму пов'язана з маргінальною позицією його народу.

Що стосується Міцкевича, то тут ми бачимо поєднання двох позицій, він, безумовно, асоціює себе з вищими колами, він є представником шляхти, принаймні він творить такий міф. Ядвіга Маурер цікаво і досить несподівано розглядає питання

творення міфу про Міцкевича як автором, так і його нащадками в книзі “З матері чужої...” Шкіци про зв’язки Міцкевича зі світом євреїв” (1990) [226]. Тут варто зауважити, що, власне, євреї завжди належали до змаргіналізованого розряду населення, а в творчості Міцкевича образ єврея несподівано набув протилежного статусу.

У творчості Міцкевича бачимо спробу творчого переосмислення вартості об’єднання всіх національних сил в боротьбі з Російською імперією, і саме у нього знаходимо модель міфу національного суспільства, де кожен може зайняти своє місце і прислужитися спільній справі, але провідною залишається позиція поета, творця. Варто зауважити, що ці міфи так само залежать від романтичної поетики з її індивідуалізмом, акцентом на особисту провідну роль. І Шевченко, і Міцкевич, і Пушкін в той чи інший спосіб виступають з провіденційними ідеями.

Період романтизму був важливим не лише у розвитку національної свідомості, формуванні нації, але, якщо говорити, власне, про літературу, це був час оновлення. Особливо, якщо вести мову про українську та польську літератури, то саме доба романтизму скерувала подальший розвиток національного літературного процесу. Пов’язане це в першу чергу з іменем Шевченка в українській літературі, і з іменем Міцкевича в польській. Можна сказати, що в українській та польській літературі романтизм належить до особливого різновиду цього напрямку, що "властивий недержавним націям (українській, білоруській, сербській, словенській тощо), - тісно пов’язаний з визвольними прагненнями нації, її відродженням" [168,с. 149].

Ян Мукаржовський вважав, що література, крім естетичних функцій, виконує ряд практичних. Чеський літературознавець виділяє у мистецькому творі чотири типи норм: естетичні, мовні, практичні та естетичну традицію, тобто “системи естетичних норм, які своїм походженням передували твору, але були введені митцем як елементи художньої структури” [109,с.167] Велике значення має не тільки, що було сказано, але як це було зроблено, в який спосіб, і які наслідки це мало.

Ми знову повертаємося до питання традиції та новаторства в творчості митця. Особливо це актуально для творчості найбільш вагомих авторів, які спроектували подальший розвиток літератури, кожної з національних літератур, оскільки тут нам йдеться, перш за все, про творчість Шевченка, Пушкіна, Міцкевича. Генік-Березовська пише про творчість Шевченка, але ці слова можна екстраполювати і на творчість як польського, так і російського поетів: “Шевченко увібрав у себе літературну норму своєї доби, але рівночасно також був її творцем, а не епігоном” [32,с.139].

Серед практичних норм вчений виділяє норми етичні, політичні, релігійні, соціальні тощо. Практичні норми у структурі мистецького гармонійно побудованого твору повинні займати чверть. В інакшому випадку текст набуває тенденційного характеру.

За Мукаржовським “Тенденційне мистецтво – це мистецтво, в якому над естетичною спрямованістю переважає прагнення активно впливати на почуття і волю читачів, і тим самим на їхню поведінку. Частіше за все термін “тенденція” використовується відносно до поетичного мистецтва.... тенденційність часто ототожнюють з перевагою “змістових”, тобто комунікативних моментів над

“формальним”, тобто естетичним, і тому протиставляють так званому мистецтву для мистецтва” [109,с.521 – 522].

Якщо говорити про тенденційність польської та української літератури, то ця тенденційність пов’язана саме з недержавним статусом. Так само, якщо говорити, про творчість Пушкіна, то багатогранність і легкість, на нашу думку, пов’язана так само із статусом імперського поета. Можна лише зауважити, що коли текст Пушкіна так само набуває певної тенденційності, коли починає виявлятися певна психологічна "залежність" від впливу західної культури (ми вже згадували про певний комплекс "неповноцінності" у стосунку до Західної Європи). В даному контексті ми свідомі того, що термін “тенденційність” вживаємо поза усталену в польському літературознавстві традицію, де цим терміном характеризуються явища періоду позитивізму.

Серед практичних функцій слов'янської романтичної літератури, на наш погляд, доміантною є націєтвердна роль. Саме тому так важко подолати міфи, які утверджувалися протягом півтора століть.

Саме тому творчість трьох найцікавіших поетів стала могутньою основою для розвитку національних літератур. Творчість як Пушкіна, так і Міцкевича і Шевченка є яскравим прикладом балансу між змістом і формою, коли поетика підпорядкована задуму твору, і поетичні засоби використовуються задля найкращої реалізації поставленої мети.

У текстах цих поетів ми також бачимо баланс між традицією і новаторством, коли на основі засвоєних форм оновлюється мова, тематика, виникають нові жанрові форми. Свого часу цілком справедливо була розкритикована теорія "впливів". На нашу думку, важливою є потреба тієї чи іншої літератури у присутності того чи іншого літературного явища, стилю, потреба, яка викликана як внутрішньо літературним розвитком, так і розвитком суспільства в цілому.

Проблема полягає в суспільному резонансі текстів і в подальшому впливі цих текстів на суспільний дискурс. Поети в своїй творчості використовували певні актуальні на той час міфи, і в той же час їхня творчість стала основою для творення нових міфів. Хоча якщо уважніше прочитати давно знайомі тексти, цілком реально деконструювати звичні кліше.

Варто зауважити, що в такому підході зацікавлені саме українські дослідники, якщо ми хочемо зайняти належне місце у контексті світової культури, літератури, тощо. Саме з української перспективи вимальовується своєрідність слов'янського постколоніального дискурсу, зумовлена специфікою розвитку Російської імперії, та народів, котрі увійшли в її склад в той чи інший період. Так само українська перспектива дає можливість деконструювати ряд основоположних російських ідеологічних міфів.

Висновки до розділу

Таким чином, питання формування національної ідентичності може бути предметом аналізу імагології як окремої галузі порівняльного літературознавства. Адже предметом дослідження цієї науки є проблема національних образів, зображення образу „іншого” з точки зору національної приналежності. Імагологія в українському літературознавстві практично не представлена, тому її розвиток доцільно починати з аналізу романтичного періоду, оскільки цей період часу характеризується зародженням національного самоусвідомлення в слов’янському світі.

Враховуючи тогочасну і сучасну суспільно-історичну ситуацію, вважаємо за доцільне в даному дисертаційному дослідженні використати постколоніальну перспективу аналізу. Варто враховувати той факт, що Російська імперія мала цілий ряд особливостей, який надає даному дослідженню своєрідний характер в рамках постколоніальних студій. Разом з тим, до такої перспективи спонукає як історичний контекст існування трьох народів в Російській імперії, так і сам предмет дослідження, оскільки найхарактерніші риси формування національної свідомості і ставлення до імперії знайшли своє відображення в романтичній літературі. Говорячи про вираження національної ідентичності в умовах Російської імперії першої половини ХІХ ст., треба зазначити, що це стосувалося передусім мовного та релігійного аспектів, а також проблеми ототожнення себе з Росією. Виходячи з того, що в період романтизму на перший план виходить особистість поета, митця, він стає рупором суспільства (це особливо характерно для ситуації існування в Росії) вважаємо за доцільне проаналізувати питання формування національної ідентичності на матеріалі творчості А. Міцкевича, О. Пушкіна та Т. Шевченка.

Кожен з трьох поетів відіграв першорядну роль не лише у розвитку кожної з національних літератур, але й у розвитку літературної мови та формуванні національної свідомості. Можна сказати, що творчість кожного з поетів стала частиною ідеологічного дискурсу: імперського (О. Пушкін), або антиімперського (А. Міцкевич та Т. Шевченко).

РОЗДІЛ 2

РОСІЯ “СВОЯ” ТА “ЧУЖА”. ПЕТЕРБУРГ ЯК ПРОЕКЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

2.1 Петербург у російській літературній традиції XVIII століття

Петербург займає особливе місце в російській культурі, у формуванні російського імперського міфу. Російські письменники протягом XIX та XX століття знову і знову зверталися до образу Петербургу. Місто стало символом оновленої Росії, символом європейськості, символом могутньої Імперії. Не можна сказати, що Петербург має якийсь сталий образ в російській літературі. Він у різних авторів видозмінюється, з'являється як у позитивному, так і в негативному контекстах, та разом з тим, можна прослідкувати певні загальні тенденції, коли йдеться про образ Петербургу як символу Російської імперії.

Петербурзький міф почав формуватися разом із заснуванням самого міста. XV III століття, епоха класицизму, розквіт придворної поезії – все це мало вплив на творення образу Петербургу як втілення імперської величі та могутності. Невід'ємний від образу міста є образ його засновника Петра. Відбувалася певна сакралізація образу царя. Петро I увійшов в літературний дискурс свого часу. У творенні його образу мало місце декілька чинників, які апелювали до візантійсько-слов'янської та європейської традицій.

Царювання Петра I припадає на розквіт бароково-панегіричної поезії, що само по собі передбачало возвеличення, сакралізацію можновладця. Це питання було докладно розглянуто у праці Володимира Живова та Бориса Успенського “Цар і Бог: Семіотичні аспекти сакралізації монарха в Росії” [58]. Автори зазначають, що існували так само певні політичні передумови для сакралізації образу імператора: “Політичні передумови сакралізації монарха склалися з двох “тенденцій”. З одного боку, це перенесення на московського царя функцій візантійського василевса... З іншого боку, це засвоєння царем функцій церковного глави (починаючи з царювання Петра I)” [58,с.193].

Аналізуючи це явище, Юрій Кагарлицький пише: “З одного боку, сакралізація носія вищої влади описується як стійка характеристика російської культурно-політичної свідомості Нового часу; з певного моменту ставлення до монарха в Росії набуває яскраво вираженого релігійного характеру... З іншого боку, підкреслюється протилежність цього явища до традиційної імперської духовності: носії останньої сприймають риторичну сакралізацію як кощунство” [73,с.66]. Якщо говорити про культурні витoki цього явища, то треба згадати передусім риторичну традицію Київської Академії. Стефан Яворський і Феофан Прокопович поширювали традиції Київської риторичної школи в Росії, і започаткували літературну сакралізацію образу Петра I.

Епоха класицизму так само продовжила традицію творення імперського міфу Петербургу та Петра I. Розквіт жанру оди сприяв появі величних, помпезних віршів, що прославляли як імперію, так і можновладця. Особливе місце в російській літературі займає Царське Село як вершина імперського міфу Петербургу. Царське село, побудоване як царська резиденція, мало вражати уяву гостей, свідчити про багатство, могутність оновленої Росії. Звісно, цей міф втілювався передусім в

архітектурній забудові, але не міг не знайти своє вираження в літературі. Царськосільський літературний міф є невід’ємною складовою петербурзького міфу російської літератури.

Якщо говорити про найцікавіші класицистичні тексти, то варто звертатися насамперед до од Михайла Ломоносова, який вдало втілював своїм життям концепцію гармонійної людини Відродження. В оді, “в якій її Величності подяка від автора приноситься за надану йому Високу милість в Царському селі серпня 27 дня 1750 року” поет, який був відомий не лише своєю літературною діяльністю, але як природничник, вихваляє її Величність Єлизавету саме як покровительку наук, яка створила Едем на російських теренах. За Ломоносовим, всі науки мусять служити на благо розвитку Російської держави. Наприклад, у зверненні до Хімії читаємо:

В земное недро ты, Химия,
Проникни взора остротой,
И что содержит в нем Россия,
Драги сокровища открой;
Отечества умножить славу
И вящее укрепит державу
Спеши за хитрым естеством.

[98]

У цій оді поет зображує Єлизавету як продовжувачку справи Петра, покровительку наук та просвітництва в Росії. Важливо, що Ломоносов вписує молоду Росію в ряд держав світового масштабу, в традицію розвитку цивілізації взагалі, починаючи від давніх цивілізацій Месопотамії та Єгипту:

Великия Семирамиды
Рассыпала окружность стен,
И вы, о горды пирамиды,
Чем Нильський брег отягощен,
Хотя бы чувства вы имели
И чудный труд лет малых зрели,
Вам не было бы тяжело то,
Что строены вы целы веки:
Вас созидали человеки,
Здесь созидает божество.

[98]

Божественність походження Царського Села, його особлива роль підкреслюється на кожному кроці. В оді написаній “На нову забудову в Царському

селі” (1756) поет пише:

Хотя по царствам Рим поверженный ступал,
 Однако семь веков и больше восставал;
 Скорее кроткой ты, монархиня рукою
 Россию без войны возводишь за собою
 И щедролубием возносишь нас своим;
 Не разрушая царств в России строишь Рим.
 Пример в том Сарский дом; кто видит, всяк чудится,
 Сказав, что скоро Рим пред нами посрамится!

[98]

У цій оді бачимо декілька концептуальних моментів: по-перше, це пряма апеляція до образу Римської імперії; по-друге, створення образу ліберального монарха, ліберальної імперії, яка будується на “добровільних” засадах. Звичайно, це можна віднести до традицій придворної, панегіричної поезії, де обов’язковою умовою було возвеличення сюзерена. У той же час важливо, що автор вказував саме момент “мирного” творення імперії як один із засадничих. Не образ мілітарної величі, сили та могутності, а образ особливої скромності, покірності, щедрості стає найціннішим в очах автора.

Про певну традиційність та тенденційність Ломоносова як автора придворної лірики свідчить вірш “На Царське село” (серпня 24 дня 1764 року), присвячений вже іншій імператриці, яка свідомо плекала міф про монарха-просвітника, продовжувачку справи Петра I, Катерині II.

Или что мечет с вас золотая блеск гора,
 Откуда видим град Великого Петра?
 Гора, или то дом, богам земным пристойной,
 К отдохновению величества спокойной?
 Всех больше красит сей Екатерина край:
 При ней здесь век золотой и расцветает рай,
 Она все красоты присутствием оживляет,
 Как свет добротами и славой восхищает.

[98]

Поет апелює до ряду концептуальних імперських міфів, таких, як прирівнювання імператора до Бога, апеляція до античності, міф про золоту добу Росії, яка прийшла разом з Катериною II.

XVIII століття після смерті Петра I було століттям жіночого правління. Кагарлицький з цього приводу зазначає: “Поява жінки на престолі ніяк не вписувалася в традиційне уявлення. Практично в кожній ситуації приборчники

імператриці говорять про складну ситуацію в державі та про екстраординарні якості майбутньої володарки...Іншими словами, імперський соціум, опинившись на межі загибелі, начебто змушений був прикликати на престол жінку” [73,с.72]. Ці жінки були втіленням всіх жіночих цнот, але, що найважливіше, завжди підкреслювалося те, що вони продовжують справу Петра I. Єлизавета як його донька, Катерина II як ідейна правонаступниця. Петро заклав підвалини Росії, Петербургу, Царського села, а Єлизавета, Катерина продовжили його справу.

Іван Богданович у тексті “Вірші до муз на Царське Село” (1790-ті роки) писав:

Екатерине там послушны элементы
 Порядок естества стремятся превзойти:
 Там новые водам открылися пути
 И славных российских дел явились монументы.

[17]

Царське Село втілює собою повну гармонію, якою править мудра правителька Катерина II. Ця гармонія твориться в ім'я держави, для того, щоб увіковічнити славу великих російських справ. На відміну від Ломоносова, в текстах якого прославляння Єлизавети чи Катерини мало більше риторичний, „оздоблювальний” характер, Богданович в своєму тексті акцентує на діяльності Катерини як продовжувачки справи Петра. В його віршах Катерина II виступає як особа, яка залишає по собі конкретні, реальні справи:

В их славу древность там
 Себе воздвигла храм
 И пишет бытия времен неисчислимых,
 Какие видел свет
 В течение наших лет.
 При множестве чудес, уму непостижимых,
 Представив, Муза, мне приятности садов,
 Гульбищи, рощи, крины,
 Забыла наконец намеренье стихов
 И всюду хочет петь дела Екатерины.

[17]

Богданович був уособленням придворного поета, який був призначений увіковічнити пам'ять про діяння імператриці та про її мудру політику:

В приятных сих местах,
 Оставив некогда сует житейских бремя,
 Я с лирой проводил от дел оставше время,
 И мысль моя текла свободно во стихах.

[17]

Це перебування не минуло безслідно оскільки автор, як це зазначається в коментарі до вірша “перебуваючи в Царському Селі в 1765 році, створив там поему, відому під титулом “Блаженство народів”. Народи просто повинні бути щасливі

перебувати у складі імперії та під мудрим правлінням імператриці.

Якщо про Ломоносова ще періодично згадують в наш час, то про Богдановича говорять переважно фахівці з російської літератури XVIII століття. Найвідомішим класиком того часу був і залишається Гавриіл Державін. Він якраз й увійшов у історію літератури як “співець Феліци”. У своїй творчості він неодноразово звертався до образу Катерини, як, власне, й інших можновладців. В образі мудрої імператриці він підкреслює “жіночі”, так би мовити, риси:

К тебе усердием, Фелица,
О кроткий ангел во плоти!
Которой разум и десница
Нам кажут к счастью пути.
Когда тебе в нелицемерном
Угодна слоге простота,
Внемли...

[50]

Катерина II грала роль ліберального монарха, і навіть дозволяла критикувати себе, принаймні, улюблений поет імператриці міг собі дозволити певну критику і побажання для можновладців:

Цари! Я мнил, вы боги властны,
Никто над вами не судья,
Но вы, как я подобно, страстны,
И так же смертны, как и я.

И вы подобно так падете,
Как с древ увядший лист падет!
И вы подобно так умрете,
Как ваш последний раб умрет!

Воскресни, боже! боже правых!
И их молению внемли:
Приди, суди, карай лукавых,
И будь один царем земли!

[50]

Тут доречно згадати про його роль у формуванні таланту молодого Пушкіна. Тому, коли говоримо про волелюбні мотиви пушкінської поезії, можна зауважити, що вони були сформовані до певної міри і літературною традицією, і безпосереднім впливом Державіна на молодого поета. Вже хрестоматійними стали рядки:

Старик Державин нас заметил,
И в гроб сходя, благословил...

[133,II]

При всій його багатогранності та різноманітності можна ствердити одне: образ Петербургу нерозривно пов'язаний з образом Імперії, і у всій своїй багатогранності він є уособленням країни, її певних рис, її сучасності, на відміну від тієї ж самої

Москви, яка в багатьох російських письменників асоціювалась з минулим, з добрим старим патріархальним укладом, з самоварами, золотими куполами, чаюванням і т. д. У Пушкіна читаємо:

Москва...как много в этом звуке
Для сердца русского слилось!
Как много в нем отозвалось!

[133,V,с.134]

Москва для нього була втіленням душевності, в той же час Петербург – аристократичності. Недарма, якщо звернемося до роману “Євгеній Онегін”, то побачимо, що Петербург – то “територія” Онегіна, котрий: “родился на берегах Невы”, а Москва стає територією Тетяни.

Власне кажучи, ставлення до Москви в пушкінській творчості завжди було душевніше. Так, у 1822 році поет, перебуваючи на засланні, писав:

На тихих берегах Москвы
Церквей, венчаныя крестами,
Сияют ветхия главы
Над монастырскими стенами.

[133,II,с.132]

Чесно кажучи, дуже це вже нагадує:

На тихих берегах Невы,
Где может быть родились вы,
Или гуляли, мой приятель.

[133,V,с.9]

Але це інша історія, про Петербург. Варто також згадати, що петербурзький міф створювався не лише російськими письменниками. Його так само активно формували люди, котрі не мали безпосереднього стосунку до імперії: з одного боку, це були мандрівники, представники закордонних дипломатичних служб, і тому подібне, а з іншого – петербурзький міф творили люди, які на перший погляд, були частиною імперії (бо належали до народів, які тим чи іншим шляхом увійшли до складу Росії), але в той же час перебували в опозиції як до країни, так і до міста, яке стало її символом. Найяскравішим прикладом може бути творчість Миколи Гоголя.

Такий погляд можна назвати з префіксом анти-...: антиімперський, “антипетербурзький”... Коли ми ставимо питання про Петербург, як уособлення Російської імперії, то автоматично виникає питання про кореляцію “свого” та “чужого” в текстах письменників, що перебували в різних стосунках з Росією, з імперією.

2.2 “Текстуальний” діалог між Міцкевичем та Пушкіним

Варто порівняти “Відступ” III частини “Дзядів” Адама Міцкевича, “Мідний вершник” Олександра Пушкіна, “Сон” (комедія) Тараса Шевченка. До компаративного аналізу творчості Адама Міцкевича, Олександра Пушкіна та Тараса Шевченка дослідники зверталися неодноразово. Це питання постало ще у XIX столітті, і періодично воно порушується як в українському, так і в польському та російському літературознавстві і в наш час.

На це провокують як генетико-контактні зв’язки Міцкевича та Пушкіна, так і типологічна спорідненість творчості трьох поетів. Ще Пантелеймон Куліш “зіставляв і протиставляв” творчість Пушкіна і Шевченка. Ці тексти також цікаво порівнювати не лише на ідеологічному рівні, а також на рівні поезики. Тексти є яскравим прикладом романтичної поезії, але абсолютно по-різному вирішують поставлені завдання.

Слід підкреслити певну тенденцію: порівнюють між собою або тексти Міцкевича і Пушкіна, або Міцкевича і Шевченка, до одночасного порівняння всіх трьох текстів практично не звертаються (винятком є хіба що робота Забужко [60]), хоча саме такий аналіз дозволяє виявити та прослідкувати тенденції, що викристалізуються і стають яскравіше окресленими, якщо співставити “Відступ” і “Сон (комедія)”, з одного боку, і “Мідний вершник” – з іншого.

А ргіогі очевидно, що світоглядні позиції Міцкевича і Шевченка, з одного боку, а Пушкіна – з іншого, були різними. М. Рябчук слушно зауважує, говорячи про Петербург, що він (Петербург) був “чужим” тому, що був столицею чужої, ворожої українству (як і полякам – Т. Д.) Імперії. [139,с.79]

Не зважаючи на особисті приятельські стосунки з Пушкіним, Міцкевич підозрював, що його текст не буде сприйнятий однозначно, і тому йому знадобилося звернення “До друзів росіян”, де він намагався пояснити все невисловлене у безпосередньому тексті “Відступу”. Саме для цього він розділяє Імперію, царя, як її уособлення, і людей, що йому близькі по духу, і перебувають з ним на спільних світоглядних позиціях, людей, яких гнітить самодержавний тиск в Росії.

Teraz na świat wylewam ten kielich trucizny.
Zrąca jest I pałaca mojej gorycz mowy,
Gorycz wyssana ze krwi I z łez mej ojczyzny,
Niech zrze I pali, nie was, lecz wasze okowy.

[228,III,с.308]

Так само польський поет розраховував на співчуття свого приятеля – російського поета Пушкіна, близького йому по духу, і так само опального поета. Саме тому він вводить образ Пушкіна до тексту вірша “Pomnik Piotra Wielkiego”, застосовуючи прийом гри з читачем.

Z wieczora na dżdzu stali dwaj młodzieńcy
Pod jednym płaszczem, wziąwszy się za ręce...

[228,III,c.283]

Але вся проблема в тому, що “płaszcz”, не був “одним”, тобто, так, він був спільним, але для одного рідним, а для іншого чужим. Обидва поети належать до імперського дискурсу, але якщо Міцкевич, само собою зрозуміло, виступає з антиімперських позицій, то для Пушкіна Російська імперія – це та очевидність, правомірність існування якої не лише не підлягає сумніву, а само собою зрозуміла і обговоренню не підлягає. Тобто співчуття та розуміння, на яке розраховував Міцкевич, не можливе.

Тому з’являється поема “Мідний вершник” як відповідь польському пілігриму. Пушкін високо поціновує поетичну майстерність поляка, але з самим ідейним змістом він погодитись не може. Діалогічність з текстом Міцкевича підкреслюється в авторських примітках до “Мідного вершника”.

Можливо підсвідомо, але Пушкін намагається “спіймати” Міцкевича на неточному фактажі, чим демонструється незгідність з поглядами Міцкевича: “Міцкевич чудовими віршами описав день, який передував Петербурзькій повені, в одному з кращих своїх віршів – Oleszkiewicz. Шкода тільки, що його опис неточний. Снігу не було – Нева не була вкрита льодом. Наш опис більш точний, хоча в ньому немає яскравих фарб польського поета”[133,IV,c.288].

Саме “невірності” імперії Пушкін так і не зміг вибачити Міцкевичу. Для нього була безсумнівною як цивілізаційна місія Росії, так і функція “збирача” слов’янських земель. Він не міг зрозуміти, чому Міцкевич, який мав популярність і любов російських дворянських кіл, може виступати за розвал імперії. Для Пушкіна було цілком природним те, що до складу Росії увійшли Кавказ та Польща, що Петербург постав на чухонських землях.

У вірші “Наклепникам Росії” (1931), створеним під враженнями польського повстання, Пушкін чітко виразив свою позицію, щодо священного слов’янського союзу:

О чем шумите вы, народные витии?
Зачем анафемой грозите вы России?
Что возмутило вас? волнения Литвы?
Оставьте: это спор славян между собою,
Домашний, старый спор, уж взвешенный судьбою.

[133,III,c.209]

Цікаво, що у визначенні статусу Литви Пушкін слідує за польським поетом, не польське повстання, а “хвилювання Литви”. Цей вірш є абсолютно прозорою відповіддю Міцкевичу і на особистісну позицію польського поета (“народний вітій”), і на польський визвольний рух загалом. Авторське ставлення до подій є абсолютно однозначним, власне, як і ставлення до поляків:

Кто устоит в неравном споре:
Кичливый лях иль верный рос?

Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? Вот вопрос.

[133,III,с.209]

Як бачимо, автор натякає і на польське месіанство, а також апелює до текстів Міцкевича. Він переконаний в провіденційній місії Росії, в ролі об'єднувача слов'янських земель і рятівника свободи Європи від Наполеона, на якого так багато надій покладали поляки, виборюючи свою свободу:

Мы не признали наглой воли
Того, под кем дрожали вы?
За то ль, что в бездну повалили
Мы тяготеющий над царствами кумир
И нашей кровью искупили
Европы вольность, честь и мир?..

[133,III,с.209]

Після цих рядків важко повірити у те, що можна знайти спільну мову та спільну точки зору. Проблема не у тому, що хтось на когось образився, проблема у тому, що поети перебували у різних вимірах. Останній пуант вірша демонструє, наскільки наївно було з боку Міцкевича сподіватися на порозуміння і підтримку з боку Пушкіна. В останніх рядках сконцентрований весь пафос, квінтесенція пушкінського ставлення до польського поета і до польського повстання, і взагалі до інакодумців:

Так высылайте ж к нам, витии,
Своих озлобленных сынов:
Есть место им в полях России,
Среди нечуждых им гробов.

[133,III,с.210]

Не менш цікавим є вірш “Бородинська річниця” (1831), написаний так само під враженням. Вірш переповнений тим самим пафосом, єдиний цікавий нюанс для нас – це авторське ставлення до тих територій, які зараз називаються Україною.

Куда отдвинем строй твердынь?
За Буг, до Ворсклы, до Лимана?
За кем останется Волынь?
За кем наследие Богдана?
Признав мятежные права,
От нас отторгнется ль Литва?
Наш Киев дряхлый, златоглавый,
Сей пращур русских городов,
Сроднит ли с буйною Варшавой
Святыню всех своих гробов?

[133,III,с.212]

Цей вірш багато чого пояснює у авторській свідомості і у його ставленні і до історії, і до сучасності; ілюструє пушкінську вісь координат “свого” та “чужого”. Знову ж таки нічого дивного тут немає. Людина висловлює свою думку, своє ставлення до предмету, інше питання у наслідках, у впливі на свідомість читачів, у силі поетичного слова.

Для нього це була Батьківщина, якою він пишався, і вважав, що кожен повинен бути щасливим від самої лише належності до такої могутньої держави. Задля справедливості потрібно сказати, що це не лише особиста позиція Пушкіна, це типовий погляд росіян, які не розуміли прагнення поляків, чи когось іншого мати власну державу, вони вважали, що автономії Королівства Польського повинно бути достатньо для вдоволення польських державницьких амбіцій.

Можна багато говорити, що адресат цих поезій був не Міцкевич, а Західна Європа, Пушкін був зосереджений на збереженні так званої слов'янської єдності і його вірш був рефлексією “назовні”, тим, хто не розумів росіян і весь слов'янський світ. Однак текст залишається текстом, і власницькі інтенції та нерозуміння права на свободу “іншого” є очевидними. Тим паче, що сприйняття Заходу російським поетом було амбівалентне, оскільки себе він асоціював з європейцем. Пушкін возвеличував Петра I, котрий не тільки прорубав вікно в Європу, але й відкрив Росію для західних впливів та тенденцій.

2.3. Образ Петербурга

Для Шевченка імперія так само була чужою, як і для Міцкевича, незважаючи на всі блага, якими він був обдарований в окремі моменти особистого життя. Ми можемо побачити безсумнівну типологічну близькість між польським і українським текстами. Варто звернути увагу на те, що існує різниця між власне біографічним перебігом життєвих подій та творенням власного образу поетами, цей створений автопортрет мав певну ідеологічну настанову. І Пушкін, і Міцкевич, і Шевченко творили свій портрет, свою біографію, свій образ для нащадків, вони були свідомі того, що їхня позиція, їх думки матимуть багату рецепцію не лише у сучасників, але й у нащадків.

Петербург був столицею і щоб досягти успіху в суспільстві, потрібно було жити в Петербурзі. Одні рвалися зі всіх сил до Петербургу, як це свого часу зробив Гоголь, інших туди привозили, як привезли Шевченка. Слід пам'ятати, що і Міцкевич, і Шевченко не з власної волі з'явилися в столиці. При всій успішності в петербурзький період життя вони так і залишилися в ньому “чужими”, можливо тому, що з самого початку сприйняли себе інакшими в цьому місті. Петербург не став для них своїм містом.

Однак Петербург як місце для вдалої кар'єри з'являється у творчості Міцкевича. Найпоказовішим текстом в цьому плані може бути "Пан Тадеуш". Пані Телімена саме в Російську столицю хоче відправити юного Тадеуша, аби він набрався досвіду та змужнів в цій своєрідній школі життя.

Взагалі Телімена висловлює неабияке захоплення Петербургом, він рефреном звучить в її монологіях. Візія Телімени майбутньої долі Тадеуша яскраво демонструє модель благополучної кар'єри, яку в столиці зробило багато молодих людей з провінції. Телімена розігрує дві моделі майбутнього для свого племінника – або зостанеться вдома, та стане гречкосієм:

To myślisz Tadeusza zostać dobrodziejem,
Jeśli młodego chłopca zrobisz grykosiejem!

[228,IV,c.85]

Або поїде до Петербургу та зробить вдалу кар'єру з допомогою тітки. Причому столиця в її розумінні не Варшава, а саме Петербург.

Dobrze Brat zrobi, gdy go do stolicy wyśle;
Na przykład do Warszawy? Lub wie Brat, co myślę,
Żeby do Peterburka? Ja pewnie tej zimy
Pojadę tam dla sprawy; razem ułożymy,
Co zrobić z Tadeuszem; znam tam wiele osób,
Mam wpływ: to najlepszy kreacji sposób.
Za mą pomocą znajdzie wstęp w najpierwsze domy,

[228,IV,c.85]

А після того, як здобуде всі чини та почесті, можна повернутися додому зовсім іншою людиною. Тут також додається ще один нюанс. Петербург як гіпотетичне місто чоловічої ініціації Тадеуша, адже Телімена також хоче його спокусити, а Петербург як велике місто, столиця з вільним моральним укладом, якнайкраще для цього підходить. Це також один із штрихів до загального портрету міста. Євгеній Онегін, який "був ровесником" Тадеуша, набагато "досвідченіший" в питаннях любовної гри, той факт, що він народився "на берегах Невы", відіграв у цьому неабияку роль.

Тому погляди Телімени на майбутнє свого племінника є абсолютно обґрунтованими та реальними як для тогочасної ситуації:

A kiedy będzie ważnym osobom znajomy,
Dostanie urząd, order; wtenczas niech porzuci
Służbę, jeżeli zechce, niech do domu wróci,
Mając już i znaczenie, i znajomość świata.

[228,IV,c.85 – 86]

Люди їхали до Петербурга, робили там вдалу кар'єру, асимільовувалися, відмовлялися від своїх коренів, від своєї мови. Така модель була також добре знана

в Україні та була неодноразово описана в українській літературі, про такий вибір згадує і Шевченко, описуючи землячків, з котрими наратор зі “Сну” зустрічається в Петербурзі.

П’явки! п’явки! Може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки вивчив московської мови

[170,I,c.190]

З іншого боку, Петербург “подарував” Шевченкові свободу, Академію живопису, майстерню і класи Карла Брюллова, все те, що створило Шевченка, сформувало його як багатогранну особистість. Коли говорити про позитивні шевченківські асоціації з Петербургом, то це перш за все спомини про Академію, про свого вчителя Карла Брюллова, все, що було пов’язане із живописом, високим мистецтвом.

Саме елітарним, в найкращому сенсі, постає неодноразово Петербург у “Журналі” Шевченка: “Чому би не вірити мені, що я хоча би зимою, але неодмінно буду в Петербурзі? Побачу милі серцю моєму обличчя, побачу свою прекрасну Академію, Ермітаж, ще мною небачений, почую чарівну оперу. Як солодко, як невимовно солодко вірити в це прекрасне майбутнє. Я був би байдужим атеїстом, якби не вірив в цього прекрасного Бога, в цю чарівну надію”. [170,III,c.102]

Аналогічно Петербург зображено в повісті “Художник”. Це зовсім інша атмосфера, інше бачення міста. Наратор, близький авторові по духу, пише: “Літні ночі в Петербурзі я мало не завжди проводив на вулиці або десь на островах, та найчастіше — на академічній набережній. Особливо подобалось мені це місце тоді, коли Нева спокійна та коли вона, наче гігантське дзеркало, відбиває в собі з усіма деталями величний портик музею Румянцева, ріг сенату та червоні фіранки в домі графині Ляваль. Зимовими довгими ночами цей дім освітлювали зсередини; червоні фіранки, як огонь горіли на темному тлі, і мене завжди брала досада, що Нева вкрита льодом і снігом, і що декорація втрачає свій властивий ефект” [170,III,c.102].

У цій повісті Петербург постає в зовсім іншому світлі ніж в “Кобзарі”, це, передусім, місто художньої богеми, людей з чистими помислами, які живуть мистецтвом, заради мистецтва. І готові допомогти талановитій дитині реалізувати свій талант. Що ж до “Кобзаря”, то це твір, який має зовсім інше ідеологічне значення, іншу громадську позицію. “Кобзар”, і зокрема “Сон”, писався під впливом безпосередніх вражень, з одного боку, а з іншого, повністю збігався з ідеологічною настановою циклу “Три літа”.

Суттєвим є так само і контекст тогочасного Петербургу в українській культурі . Так чи інакше, там зібралася національно свідомо інтелігенція, а не лише “землячки”. Саме в Петербурзі могло в тій чи іншій формі існувати національне життя, могли видаватися “Основи”, хоча б завдяки зосередженому тут людському потенціалу. Можна і потрібно говорити про те, що призвело до такої концентрації

інтелектуалів, але не можна ігнорувати цього факту. Тому після заслання Шевченко їхав до Петербурга, тому він хотів там працювати, хоча ж би з огляду на наявність в місті україносвідомого осередку. А також задля Академії живопису, з якою в нього були пов'язані чи не найсолодші спомини юності.

На відміну від Шевченка у Міцкевича не було такого “позитивного” досвіду, пов'язаного з Петербургом. Період особистого формування у польського поета був пов'язаний з Вільнюсом, в той же час відчуття дискомфорту в Петербурзі, в місті зовсім іншої архітектури, було присутнє. Антипатії до Петербургу посилювались ще й тому, що на той момент рідний Вільнюс вже втратив столичний лиск, і жив споминами про славетне минуле.

Найбільш концептуальним у створенні образу Росії, звичайно, є образ Петербургу, історія міста, зовнішній вигляд, і взагалі все, що пов'язане з життям столиці. Міцкевич у своєму описі зовнішнього вигляду міста просто безжальний, але його позиція концептуально обґрунтована. Однією із тез польського поета було довести “азійське” начало, азійську природу Імперії, на відміну від європеїзованих поляків, представників західної цивілізації. Тому він акцентує увагу на вторинності архітектури Петербургу, адже однією з “ознак”, стереотипів східного менталітету вважається нездатність продукувати власні ідеї, але чудовий дар до копіювання, “мавпування” вже заданих взірців.

Świeżo małpione klasyczne ruiny.
Różnych porządków, różnych kształtów domy,
Jako zwierzęta z różnych końców ziemi.
Tyle kamieni na kępacach wśród błota!

[228,III,c.273]

Шевченківське бачення Петербургу близьке до погляду польського поета, він також акцентує увагу на багатобарв'ї північної столиці, багатобарв'ї, яке частогусто супроводжує відсутність стилю та смаку, що для Шевченка-художника, вихованого на академічному живописі Карла Брюллова, очевидно, мало негативний характер.

То город безкрай.
Чи то турецький,
Чи то німецький,
А може, те, що й московський.

[170,II,c.185]

Як бачимо, український поет в першу чергу акцентує увагу на східних, “турецьких” впливах, елементах. Вже потім виникає ідея про “німецькість”, чи то власне “московськість”. Тут варто зауважити про роль “чужих” впливів на розвиток Імперії, її здатність асимілювати, поглинати іноземецьке. Чаадаєв писав про сучасну йому Росію так: “Ми дивно крокуємо в часі, по мірі просування вперед, по мірі просування вперед, пережите щезає для нас безслідно. Це природний наслідок культури, яка є повністю запозиченою та наслідуваною” [166,c.326].

Натомість, у Пушкіна ми зустрічаємо, само собою зрозумілу, зовсім іншу оцінку міста Петра. Для Пушкіна це “своє”, “власне” місто, символ могутності, величі Росії, її могутнього потенціалу. Петро заклав місто “назло надменному соседу”. І місто виросло, не пройшло й ста років, як нове місто стало справжньою окрасою півночі.

Прошло сто лет, и юный град,
Полнощных стран краса и диво,

Из тьмы лесов, из топи блат
Вознесся пышно, горделиво.

[133,IV,с.274]

Для Міцкевича, як і для Шевченка, Петербург – це місто, перш за все побудоване на крові і сльозах, місто, яке стало символом жорстокості одних та безсилля інших. Міцкевич акцентує увагу на тому, що Петербург – то місто не для людей, а місто для Петра.

Car upodobał, I stawić rozkazał,
Nie miasto ludziom, lecz sobie stolicę:
Car tu wszech możność woli swej pokazał –

[228,III,с.274]

Для Міцкевича, з його містичними настроями, Петербург несе в собі сатанинське начало. Якщо Рим будували люди, а Венецію боги, то за Міцкевичем, Петербург є творіння мало чи не сатани. Оксана Забужко говорить про те, що для Шевченка Петербург був так само “нечистим” містом, побудованим в низині, на болоті, на протизагу святому, золотокупольному Києву – Божому місту, збудованому на кручах, горах.

Так само плідним є спостереження Тамари Гундорової, яка зазначає: “Епоха модернізму – як ситуація зсуву, зміщення традиційного (ототожнюваного з ідеальною, раціональною, патріархальною, позитивістською нормою тощо) значення доносить до нас різні способи видозміни коду “старого Києва”. Прикметно і закономірно. Цей код мав сакральний зміст: священні Київські гори і священні Київські Лаврські Печери були сакральною віссю Києва. А Київські гори, підвищенні у високості неба, - ідеальний образ Граду Господнього, який побачив (прозрів) Шевченків варнак на місці Києва:

“Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють”[44,160].

Для Шевченка центром був Київ, тут згадати варто, що поема писалася в період “Трьох літ”, коли поет активно співпрацював з громадою “Кирило-Методіївського товариства”, а в їх програмових документах було задекларовано месіаністичну роль саме Києва в майбутньому розвитку слов’янських народів.

В “Юродивому” (1857), вже по заслани, цей мотив знову з’являється:

Не сотні вас, а мільйони
 Полян, дулебів і древлян
 Гаврилич гнув во время оно;
 А вас моїх святих киян,
 І ваших чепурних киянок
 Оддав своїм прафосам п'яним
 У наймички сатрап-капрал.

[170,II,c.230]

У вірші “Петербург” Міцкевич чи не найбільше застосовує прийом сатири в змалюванні царського двору та життєвого устрою аристократії. Він вказує на деспотичний уклад життя навіть в стосунку до найвищих кіл. Цар хоче прогулятися і в лютий мороз його піддані також змушені мерзнути на вулиці. Винятку немає ні для кого:

Przechadzka modna jest o tej godzinie;
 Zimno i wietrzno, ale któż dba o to!
 Wszak Cesarz tędy zwykł chodzić piechoto,
 I cesarzowa, i dworu mistrzynie.
 Idą marszałki, damy, urzędniki,

[228,III,c.279]

Перед нами розкривається вся панорама царського двору, перед поглядом читача відкривається цілий калейдоскоп:

W równych abcugach: pierwszy, drugi, czwarty,
 Jako rzucane z rąk szulera karty,
 Króle, wyżniki, damy i niżniki,
 Starki i młodki, czarne i czerwone,
 Padają na tę i na ową stronę,
 Po obu stronach wspaniałej ulicy...

[228,III,c.279]

Домінантною рисою імперії для Міцкевича є її антилюдський характер, це машина, в якій не помічають людини, людське життя нічого не важить. За Міцкевичем, все, що відбувається, більше схоже на якийсь моторошний театр, виходить поза рамки нормальної дійсності. Є актори і є спостерігачі, для яких, власне, і грають виставу, демонструють могутність держави, її воєнну силу. Ця демонстрація здійснюється як для своїх, щоб не було й на думці протестувати, так і для чужих – німців та французів, щоб не було й на думці на імперію зазіхати. В уже згаданому вірші “Огляд війська”, постає досить моторошна картина, коли після самого огляду на плацу залишаються мертві тіла.

Wszyscy odeszli: widzę i aktory.
 Na placu pustym, samotnym zostało
 Dwadzieście trupów: ten ubrany biało,
 Żołnierz od jazdy; tamtego ubiory
 Nie zgadniesz jakie, tak do śniegu wbity
 I stratowany końskimi kopyty.
 Ci zmarzli, stojąc przed frontem jak słupy,
 Wskazując pułkom drogę i cel biegu;
 Ten się zmyliwszy w piechoty szeregu
 Dostał w łeb kolbą i padł między trupy.

[228,III,c.297]

Повертаючись до поеми “Мідний вершник”, не можна залишити поза увагою мотив повені як ключовий момент сюжету. Стихія, яку ніхто не здатний підкорити, призводить до трагедії в житті маленької людини, але нічого не змінює для міста. Місто як стояло, так і стоятиме, хвиля зійде, забравши з собою життя декількох “маленьких” людей, але це нічого не змінює в житті міста, держави, їхню смерть майже ніхто не помітить.

2.4. “Царський двір”

Шевченко, описуючи імператорський двір, дуже близький до тексту Міцкевича, але в той же час, завдяки використанню жанрового прийому “сну” твір Шевченка видається нам цікавішим з точки зору поезики. Він так само більш метафоричний та візуально привабливий. Автор попередив читача, що це сон, а у сні всіляке може привидітися. Тому автор сміливо використовує елементи гротесковості, образ царської родини зображений карикатурно (що відіграло свою негативну роль у вирішенні долі поета).

...Цар цвенькає;
 а диво-цариця,
 Мов та чапля між птахами,
 Скаче, бадьориться.
 Довгенько вдих походжали,
 Мов сичі надуті,
 Та щось нишком розмовляли –

Здалека не чути –
 О отечестві, здається,
 Та нових петлицях,
 Та о муштрах ще новіших!..

[1170,I,c.186]

Шевченківський сон за своєю суттю дуже наближається до концепту “карнавалу”, коли те, що було страшним, стає смішним. По суті справи, ліричний герой поеми потрапляє в саме “пекло”, він на початку польоту прощається зі світом Божим – з Україною і летить в інший світ, в саме серце Росії, поступово наближаючись до пекла – царського двору, але завдяки сміху страх зникає.

Бахтін пише про середньовічний карнавал, але цей опис якнайліпше ілюструє проникнення шевченківського персонажа до царського двору: “...перемога над страхом, то не тільки його абстрактне усунення, але в той же час його детронізація і відновлення, перетворення на забаву...” [183,c.156]. Шевченко подолав страх, виставив могутнього імператора у смішному вигляді, і саме цього йому цар не зміг вибачити.

Дивлюсь, цар підходить
 До найстаршого... та в пику
 Його як затопить!..
 Облизався неборака;
 Та меншого в пузо –
 Аж загуло!.. а той собі
 Ще меншого туза межі плечі; той меншого,
 А менший малого,
 А той дрібних, а дрібнота
 Уже за порогом
 Як кинеться по вулицях,
 Та давай місити
 Недобитків православних,
 А ті голосити,
 Та верещать;
 Та як ревнуть:
 “Гуля наш батюшка, гуля!
 Ура!.. ура!.. ура!.. а, а, а!”

[170,с.I,187]

Поет декількома штрихами накреслив всю ієрархічну ланку Російської імперії, де все відбувається за принципом ланцюгової реакції: від старшого чину до меншого, і так по черзі, на думку спадає народна приказка про те, що риба псується з голови. Так само лаконічно автор окреслив весь солдафонський устрій держави, від якого потім страждав під час заслання.

Пізніше образ царя Миколи виникав у шевченківській творчості неодноразово, особливо під час перебування в казахських степах. Слід зауважити, що про жодну повагу, не те, щоб симпатію, Шевченкові не йшлося. Особливо нещадним у своїй творчості він був до царя Миколи. В поемі “Юродивий” він пише про державу, про її правителя, про народ:

Німії, подлії раби,
Підніжки царській, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї
Донощики та фарисеї
За правду пресвятую статъ
І за свободу!

[170,II,с.230]

“Юродивий” має зовсім іншу інтонацію, вона кипить гнівом, праведним гнівом, як сказав би автор, проти імперії, її устрою, її керівників, він закликає з'явитися на цій землі нового Вашингтона, але, з іншого боку, так само критичним залишається і до свого народу, який не може підвестися в боротьбі за свободу. Таке критичне ставлення до власної нації, на відміну від позиції польського поета, є майже домінуючою рисою поезії Шевченка.

Поезію “Юродивий” написано у Нижньому Новгороді, коли поет повертався із заслання. Твір не закінчений. Бачимо тут, як автор знову і знову повертається до тих самих характеристик як імперії, так і царя, і населення. Його ставлення не змінилося, він ще чіткіше окреслює солдафонський устрій держави, трагедію народу і його бездіяльність.

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Украйну правили.

[170,II,с.230]

Спостерігаємо у цьому тексті цікавий перехід авторських інтонацій, автор сатирично-гротесковий, коли зображується цар та його поплічники, коли йдеться

про земляків, то нарація переповнена болем та смутком, авторська ж позиція близька до позиції періоду “Трьох літ” – усвідомлення власної місії як провідника народу:

А я долину на Сибір,
Аж за Байкал;
Загляну в гори, в вертепи темнії і нори
Без дна глибокії, і вас,
Споборники святої волі,
Із тьми, із смрада і з неволі
Царям і людям на показ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах....

[170,I,c.231]

Важко сказати, яким був остаточний авторський задум цього вірша, але те, що доступне сучасному читачеві, повністю вписується у авторський метатекст. Мотиви, що повторюються у шевченківській поезії – це образ солдафонської Росії, невинних провідників, які мучаться на Сибіру, українського народу, котрий у бездіяльності чекає на свого месію, і авторську готовність стати таким месією.

Що стосується образу Миколи, то свого “благодійника” він неодноразово згадує в “Журналі”. Микола так само є уособленням імперії, армії, безсенсовної солдатської муштри. Армія, її аморальний характер є постійним лейтмотивом шевченківського “Журналу”: “Не знаю, чи випадок, чи воно так є насправді, але мені не вдалося, навіть у гвардії, зустріти порядну людину в мундирі. Якщо тверезий, то обов’язково неук та хвалько. Якщо хоча би з найменшою іскрою розуму, то так само хвалько та, на додаток, п’яниця, марнотрат та розпусник” [171, III,c.94].

Для Шевченка армія – ототожнення найбільших недоліків, які тільки можуть супроводжувати як окрему людину, так і суспільство взагалі, особливо ті люди, які намагалися вислужитися в армії, зробити воєнну кар’єру.

Міцкевич безжально критикує все, що стосується Петербурга, його життя, його мешканців, все, що він думає про місто, було висловлене в поезії “Петербург”. За способом критики російської держави з цим віршем може конкурувати хіба що вірш “Огляд війська”, в якому автор повністю звів рахунки імперією, з її воєнним началом, з солдафонством Миколи Палкіна.

Пушкін же в своїй творчості возвеличує російську зброю, її могутність, суспільне значення армії. Варто зауважити, що мілітарний, воєнний міф є одним з типових колонізаторських міфів, притаманних імперським літературам, і російська література не є винятком.

Ось, наприклад, дуже мила замальовка ще молодого поета, написана під час південного заслання. На той час Пушкін тільки наближався до своєї ролі імперського поета, але загальний пафос вже відчувається:

Чугун кагульський, ты священ,
Для русского, для друга славы –
Ты средь торжественных знамен
Упал горящий и кровавый,
Героев севера губя.

[133,II,c.121]

Цей незакінчений вірш був присвячений битві при Кагулі, де 21 липня 1770 р. російські війська розбили турків. Таких віршів у російського поета вистачає. Потім піде проза, наприклад, “Капітанська донька”, і багато чого іншого.

Описуючи Петербург, Міцкевич не знаходить у ньому нічого позитивного ні в архітектурі, ні в людях, ні в природних умовах. Поет акцентує особливу увагу на жорстокій зимі, яка є певною мірою втіленням самої країни.

... każdego mróz goni,
Żaden nie stanie, nie patrzy, nie gada;
Każdego oczy zmrużone, twarz blada;
Każdy trze ręce I zębami dzwoni,

[228,III,c.279]

Зовсім інше бачення петербурзької зими у Пушкіна, він полемізує з польським колегою, показує, що для чужинця – зле, то для справжнього петербуржця (росіянина) – благо. Для Пушкіна російська зима також ознака країни, її духу, але вона безумовно зображується з позитивною конотацією, власне, як і сам Петербург.

Складається враження, що саме в описі Петербургу і зими російський поет заклав саме ту відповідь, увів елемент діалогічності, про який ми говорили на початку. Петербург, на думку Пушкіна, наділений самими чеснотами. Власне кажучи, у Пушкіна стосунки з Петербургом склалися в різний час по різному. Він вирішував для себе і питання вибору між Москвою і Петербургом, так само як і питання вибору між містом та селом, але в даному конкретному випадку його позиція – це громадянська позиція

Це втілення могутньої держави, якою автор, безумовно, пишається. У тексті ми бачимо гордість за все, що пов’язане з Росією, те, що можна назвати ознакою літератури імперської нації, літератури державного народу. Тут навіть Нева має “державное теченє”, що ж стосується зими, то це мало чи не головна ознака та окраса міста.

Люблю зимы твоей жестокой
Недвижный воздух и мороз,
Бег санок вдоль Невы широкой,
Девичьи лица ярче роз.

[133,IV,c.275]

Можна тут також згадати образ самого Петра, засновника міста, і нового образу самої Росії. Якщо для Пушкіна Петро – це безумовно позитив, то для Міцкевича, як і для Шевченка, це тиран, який не задумується над шляхами втілення своїх задумів. Спільне бачення образу Петра I і рефлексії над його пам'ятником всіх трьох поетів були проаналізовані в літературі неодноразово, тому ми не будемо на цьому зупинятись. Петербург став вододілом в стосунках Міцкевича та Пушкіна, показав істинний стан речей, а також продемонстрував, що, не зважаючи на тяжку історію стосунків між українським та польським народами, їх зближення може відбутися власне через артикуляцію свого ставлення до імперської влади Росії.

“Відступ” Міцкевича розпочинається віршем “Дорога в Росію”, в якому вже з перших рядків демонструється ставлення до Росії, як до “чужого” краю, причому краю не цивілізованого, на чому постійно наголошує Пушкін, а дикого. Якщо говорити про вісь центр – маргінес, то для Міцкевича, центром був Париж, а не Петербург, як для Пушкіна.

Po śniegu, coraz ku dzikszej krainie
Leci kibitka jako wiatr w pustynie;
I oczy moje jako dwa sokoły
Nad oceanem nieprzejrzany krają,
A widzą obce pod sobą żywioły.

[228,III,c.267]

Для Міцкевича важливо підкреслити примітивність, пустоту Росії, він її описує як країну “пусту, білу і відкритую”. Поет детально описує все, що лежить на шляху до Петербурга, причому опис достатньо жорстокий. Автор безжальний в своїх характеристиках не лише пейзажу, але й мешканців цієї дивної країни.

Spotykam ludzi – z rozrosłymi barki,
Z piersią szeroką, z otyłymi karki;
Jako zwierzęta I drzewa północy,
Pełni czerstwości I zdrowia, I mocy.

Lecz twarz każdego jest jak ich kraina,
Pusta, otwarta I dzika równina.

[228,III,c.265]

Автор свідомо дистанціюється від Росії. Постійно підкреслює, що це чужа країна, чужі люди. Тобто формально, з точки зору Пушкіна, та інших “свідомих” росіян, якщо Польща увійшла до складу Російської імперії, то населення автоматично стало російським, і повинно усвідомлювати свою належність до Імперії та бути їй вірними.

В одній з найвідоміших лекцій “Про народний дух” Міцкевич писав про місце Польщі між Європою та Росією, що чим міцніше Польща відчувала родинні стосунки з Європою, то була більш щаслива і відома, що сильніше вона віддалялася від Європи, то тим більше ставала слабкою.

Зоф'я Стефановська зауважує з цього приводу: “Межа, яку після повстання Міцкевич визначив між Польщею та Росією, мала бути кордоном між Європою та Азією, між цивілізацією та варварством”[258,c.264]

У текстах же польського та українського поетів бачимо свідоме відчуження. Автори показують, що власне Росія лежить далеко, до неї потрібно їхати довгими виснажливими шляхами, маючи час на спостереження та роздуми, або летіти вслід за совою. Шевченків опис Росії співзвучний з описом Міцкевича. Так само поет відмежовується, дистанціюється як від Росії, так і від її мешканців.

Передо мною сніг біліє,
Кругом бори та болота,
Туман, туман і пустота,
Людей не чуть, не знать і сліду
Людської страшної ноги.

[170,I,c.183]

У першому і в другому випадках ми бачимо наближення до Росії здалеку, тобто початковою позицією є саме позиція відсторонення, а потім наближення. У випадку Міцкевича ми маємо запозичення жанру дорожніх нотаток, надзвичайно поширеного в сучасній авторові літературі. Що стосується тексту Шевченка, то тут маємо подвійне дистанціювання: по-перше, все відбувається у сні – один з найпоширеніших прийомів у романтичній літературі, по-друге, поет бачить все з висоти пташиного польоту.

Шевченко наголошує на неординарності побаченого, а також на тому, що його сон мусить бути цікавим для будь-кого, автор свідомо інтригує читача, щоб сконцентрувати читацьку увагу на своєму сні:

Та й сон же, сон. Напрочуд дивний,
Мені наснився – Найтверезіший би упився,
Скупий жидюга дав би гривню,
Щоб позирнуть на ті дива –
Та чорта з два!

[170,I,c.181]

Заінтригувавши читача, автор спочатку показує картини сучасної йому України, змальовує картини української дійсності, прощається з рідним світом, а потім поступово розгортає образ Росії. Варто зазначити, що поет демонструє дуалістичне ставлення до України, але це все ж таки живий світ:

Лечу й прощаюся з землею:
“Прощай, світе, прощай, земле,
Мої муки, мої люті
В хмарі заховаю.
А ти, моя Україно,
Безталанна вдово, я до тебе літатиму

З хмари на ромову...”

[170,I,с.181]

У тексті Пушкіна така модель поступового “наближення” відсутня. Йому не потрібно було приходити, приїздити, він там жив, це його територія, його історія, це його держава. Для Пушкіна абсолютним благом є прихід росіян в ці землі. Він возвеличує геній Петра, який зумів закласти в цих краях місто, якому судилося стати столицею могутньої мілітарної держави.

И думал он:

Отсель грозитъ мы будем шведу.

Здесь будет город заложен
 Назло надменному соседу.
 Природой здесь нам суждено
 В Европу заложить окно...

[133,IV,с.274]

Тут ми бачимо втілення амбіцій молодого Імперії, економічно нерозвинутої, але з великими претензіями на майбутнє домінування в світі. Так само бачимо залежність від дискурсу “іншого”: державу будують “на зло”, а сусід, не який-небудь, а “зверхній”.

Звичайно, першочергову роль у створенні нової потужної держави відіграв Петро І; а в створенні міфу про мудрого, строгого, але справедливого державника – Пушкін. Безумовно, він не був першим в творенні цього міфу, який почав формуватися разом із зростанням слави царя, і почав творитися ще за його життя. І чи не першим тут був Феофан Прокопович. Петра І в своїх одах возвеличували і Ломоносов, і Державін, але, на нашу думку, саме завдяки пушкінському таланту міф Петра і міф Петербургу набули такого великого значення як в російській літературі, так і культурі загалом. Образ Петра в кожному творі відмінний, але домінантною залишається його роль в творенні держави.

2.5. Образ Можновладця

Образ Петра І цікавив Пушкіна протягом усього періоду творчості, він неодноразово повертався до нього. Можна зазначити, що з точки зору естетики та поезики цей образ є гнучкий, не є сталий, але в будь-якому випадку Петро І для Пушкіна – це втілення держави, її могутності. В “Мідному вершнику” Петро присутній як знак, як символ, не дарма автор апелює до мідного вершника, що саме по собі є символічним.

В неколебимой вышине,

Над возмущенною Невою
Стоит с простертою рукою
Кумир на бронзовом коне.

[133,IV,с.281]

Мимоволі згадується біблейська заповідь про кумира.

На три роки раніше в “Полтаві” (1828 – 1829) Пушкін також звертався до образу Петра I. Це був концептуальний твір для молодого поета, поема займала особливе місце в його творчості, як, власне, на його думку, особливе місце в історії Російської імперії займала сама Полтавська битва, у примітках до поеми Пушкін пише: “Полтавська битва є однією з найважливіших і самих щасливих подій, що відбулися під час царювання Петра Великого. Вона позбавила його від небезпечного ворога, затвердила російське володарювання на півдні, забезпечила нові завоювання на півночі і довела державі успіх та необхідність змін, здійснюваних царем” [133,IV,с.386].

Варто зазначити, що образ Мазепи був перманентно присутній в європейській романтичній літературі. Д. Наливайко в праці “Іван Мазепа в європейській літературі ХІХ ст.: історія та міф” пише: “З усіх діячів української історії найбільший розголос в Європі отримав, безперечно, гетьман Мазепа. Існує багатющий матеріал, який свідчить про велику популярність його в європейській літературі, історіографії, живописі, музиці, театральному мистецтві, “поп-арті” тощо. Цей матеріал дуже різномірний, але, зрештою, він поділяється на дві категорії – на історію Мазепи та міф Мазепи...” [115,с.39]. Те, що створив Пушкін, можна однозначно назвати політичним міфом Мазепи, з усіма рисами, притаманними політичному міфові.

“Полтава” – текст, що абсолютно вписується у романтичні кліше. Тут маємо протистояння двох державців Мазепи та Петра. Автор був зацікавлений реальною постаттю Мазепи: “Мазепа є однією з найпомітніших постатей тієї епохи... Історія показує його марнославцем, який закоренів в підступності та злочинствах..., зрадником Петра перед його перемогою, зрадником Карла після його поразки; пам’ять його була піддана церковній анафемі, не може уникнути і проклять людства” [133,IV,с.386].

Поему було написано під безпосереднім впливом Байрона, принаймні автор в примітках апелює безпосередньо до англійського поета. Там, де у англійського поета маємо образ людини прив’язаної до коня, який скаче степом, у Пушкіна розгортається ціла історична панорама, в якій переплелися долі народів і особисті долі людей. Автор демонструє, наскільки окремі люди, випадки в житті окремих людей впливають на перебіг подій у державах. Безумовно, психологізм “Полтави” є романтичним психологізмом. Отже надзвичайно цікаво читати, що Мазепа зрадив Петра тому, що той колись давно тягав його за вуса під час якогось банкету.

Царь, вспыхнув, чашу уронил
И за усы мои седые
Меня с угрозой схватил.
Тогда, смирясь в бессильном гневе,
Отмстить себе я клятву дал;

Носил еѐ – как мать во чреве
Младенца носит. Срок настал.

[133,IV,с.212]

Саме мстивим зрадником і постав Мазепа в тексті поета. Мазепа свідомий свого шляхетського походження і переповнений шляхетського гонору. Можна сказати, що образ українського гетьмана є по-романтичному елітарним, тут і складна любовна інтрига з коханням, котре виходило за межі загально усталених норм, і поетична обдарованість Мазепа, автора патріотичних дум, і його складні стосунки з Петром. Та разом з тим в пушкінській інтерпретації він є втіленням зла та підступності.

Пушкін ґрунтовно підійшов до складного історичного матеріалу. Відчувається, що сам сюжет був автору небайдужим, і він намагався дати гідну відповідь на байронівську поему. Твір Пушкіна сконцентрований на образі державної еліти, автор демонструє наскільки доля держав залежить від перебігу особистого життя високих державців, наскільки тісно переплетене громадське та особисте, і наскільки це громадське залежить від особистого. Адже якби Петро свого часу не образив Мазепу, той би не мав приводу до помсти, якби Мазепа не звабив доньку Кочубея, той так само не мав би за що мститися і не писав би скаргу, якби Іскра не любив би Марію, то не повіз би той папір Петрові і т.д.

Текст “Полтави” демонструє, наскільки суспільство залежить від волі індивідуальності. Якщо долею суспільства керують окремі особистості, то особистостями керує фатум. Хоча, з іншого боку, можемо спостерегти ще один цікавий феномен, який є більш характерним для літератури, так би мовити, державної нації – залежність суспільного від особистого. Адже ні в текстах Міцкевича, ні Шевченка ми такого підпорядкування не знайдемо. І Гражина, і Конрад Валенрод, і Гонта, і Ярема вибирають суспільне, а не особисте. Їх поведінкою, на відміну від персонажів Пушкіна, керують не особисті інтереси, почуття, емоції, а громадський обов’язок, підпорядкування особистого громадському.

Звертаючись ще раз до поеми “Полтава”, хотілося так само наголосити, що, на противагу Мазепі, Петро не виглядає таким цікавим персонажем з точки зору поетики, він монолітний, він – втілення воєнного та державного генія. Сама Полтавська битва, триумф російського війська зображені як свято: “Горит восток зарею новой”. Петро І зображений тут виключно як воєнний геній, його образ повинен захопити читача, та закохати в себе, на противагу хитрому, підступному Мазепі, хоч і цікавому і з точки зору естетичної – досконалішому. Авторські симпатії, безумовно, на боці імператора, і читачеві навіюється ця любов до Петра.

...Выходит Петр. Его глаза

Сияют. Лик его ужасен.

Движенья быстры. Он прекрасен,

Он весь, как Божия гроза.

[133,IV,с.213]

Образ Петра підпорядкований ідеологічній функції: він є втіленням державницького, військового генія і тому жодним суперечностям в його зображенні місця немає. Петро є творцем нової Росії, і це автор неодноразово підкреслює,

причому в багатьох своїх текстах. Ми певною мірою згодні з Л. Масенко, котра пише: “Всупереч історичній правді, поет (Пушкін – Т.Д.) естетизує і уславлює завойовницьку політику російських царів, натомість демонізує і оганьблює тих українських діячів, котрі чинили опір російській експансії. У цьому зв'язку характерне для поеми Пушкіна трактування Полтавської битви як тріумфальної, сповненої радісного пафосу події і відсутність відтворення істинної жорстокої сутності збройного міжетнічного конфлікту і його наслідків...” [102,с.183].

З нашої точки зору, така позиція Пушкіна є абсолютно виправданою, було би щонайменше дивно, якби він мав іншу настанову, але, однак, на нашу думку, текст “Полтави” є цікавим саме завдяки образу Мазепи, складного, невловимого, а не завдяки шаблонному образу Петра.

Была та смутная пора,
Когда Россия молодая,
В бореньях силы напрягая,
Мужала с гением Петра.

[133,IV,с.184]

Можна сказати, що в образі Петра I ми бачимо, як ідеологічна функція заміщає естетичну, образ позбавлений динаміки, розвитку, він в будь-якому випадку є “пам’ятником”, монументом на честь і славу Росії. Разом з тим, якщо говорити про ідеологічні наслідки тексту, створеного Пушкіним, здається, мало хто задумувався над естетикою та глибиною психологізації автора. Читачі сприймали радше ідеологічні шаблони, згідно з якими Мазепа поставав як злий геній, а Петро як мудрий правитель. Д. Наливайко пише: “...образ Мазепи створювався Пушкіним за неписаним законом політичної міфології, ...обов’язковою складовою якої є репрезентація ворожої сторони як втілення завершеного зла, руйнівного й історично безперспективного. Слід ще наголосити, що в ситуації, яка склалася в Росії після розгрому декабристів та воцаріння Миколи I, апофеоз Петра в “Полтаві” об’єктивно обертався апофеозом самодержавства, що, безперечно, усвідомлювалося Пушкіним. Як відомо, поема дуже сподобалася Миколі I, і до цього прагнув поет...” [116,с.10].

З сьогоденної перспективи варто засвідчити естетичну трафаретність образу Петра, відсутність його динаміки. Це відчувається навіть тоді, коли автор намагається показати імператора з більш “людської” перспективи, як це відбувається в повісті “Арап Петра Великого” (1827 – 1828).

Тут Петро I зображений не лише як строгий, але справедливий правитель: “Слухай, Корсаков, – промовив до нього Петро, – штани на тобі оксамитові, яких і я не ношу, а я багатший за тебе. Це марнотратство; дивися, щоб я з тобою не посварився” [133,VI,с.123]; але як і турботливий опікун, який з батьківською любов’ю піклується про талановитого арапа: “... Помри я сьогодні, завтра, що станеться з тобою, бідний мій арапе? Потрібно тобі прилаштуватися, поки ще є час; знайти опору в нових зв’язках, об’єднатися в союзі з російським боярством...” [133, VI,с.133]. Але в будь-якому випадку це державець, який мислить державними категоріями, і вимагає від підлеглих того самого. Ібрагіма він так само викликає з Парижа, бо, перш за все, бачить в ньому неабияку користь для держави.

Автор постійно підкреслює, що Ібрагім був надзвичайно вдячний Петрові за всі блага, якими він його наділяв, був надзвичайно відданий цареві. Ми бачимо, як на прикладі свого прадіда Пушкін демонструє механізм того, як імперія підпорядковує особистість. Для Ібрагіма Росія стала Батьківщиною, а батьком Петро І.

У цьому тексті автор так само демонструє залізну волю царя та його безапеляційність щодо своїх підлеглих: "...а подивимось, що скаже старий Гаврило Іжевський, коли я сам буду твоїм сватом?" [133,VI,с.134]. Таке ставлення до боярина давнього роду багато в чому суголосне з тим, як Петро "тягав за вуса" шляхтича Мазепу.

Як бачимо, образ царя надзвичайно цікавив молодого письменника, і він повертався до нього раз по раз, і додавав інші риси, творячи свій метатекст, мета-міф Петра І так само як, і мета-міф повстання російської держави, оновленої Росії, творцем якої, за міфом Пушкіна, був імператор Петро.

Якщо для Пушкіна твердість характеру Петра І є його очевидною чеснотою, то Міцкевич, як польський поет, не хоче змиритися з жертвами, які були принесені втіленню безкомпромісних прагнень царя, особливо тим, що стосуються польського народу. Описуючи російські дороги, він вказує на випадковість їхньої появи, цар так захотів, вказав пальцем і вони постали. Це не шляхи, які історично склалися, що не було їх прокладено купецькими караванами, вони не мають історично виправданої тяглості. Один рух царської руки і жертвами стали польські села та замки.

Wioska I zamek wnet z ziemią zrównywany,
I car ruiny ich zasypał drogą.

[228,III,с.270]

Міцкевич так само згадує про особливу роль Петра І на шляху до оновлення Росії, але в нього це має іншу конотацію. У вірші "Огляд війська" він описує воєнізованість імперії, її мілітарний характер, і підкреслює, що першочергова заслуга в цьому належить саме Петру І, він вивів Росію на інший шлях, багато чого взявши у європейських народів.

Piotra Wielkiego niechaj pamięć żyje,
Pierwszy on odkrył tę Caropedyję.
Piotr wskazał carom do wielkości drogę;
Widział on mądre Europy narody
I rzekł: "Rosję zeuropejczyć mogę,
Obetnę suknie i ogolę brody".

[228,III,с.292]

Як бачимо, польський поет досить саркастично ставиться до такої "європеїзації", яка полягає у видозміні зовнішнього вигляду, але відбувається насильницькими методами, без належної поваги до традиції. Слід зауважити, що поляки мали свій погляд на європейську моду у XVII – XVIII століттях. Польська

шляхта, плакаючи міф про сарматське походження, більше цікавилася модою в Криму та Туреччині, ніж у Франції. Якщо навіть проаналізувати парсунні шляхтянські портрети, то абсолютно чітко видно впливи орієнтальної культури на стиль шляхетських строїв. У той же час європеїзація, за Петром I, полягала в першу чергу в обтинанні боярських борід та кафтанів та впровадженні військової муштри.

Rzekł - i wnet poły bojarów, kniazików
 Ścięto jak szpaler francuskiego sadu;
 Rzekł - i wnet brody kupców i muzyków
 Sypią się chmurą jak liście od gradu.

[228,III,c.292]

Але якщо Пушкін описує лише позитивні моменти в діяльності царя, тобто для нього вони всі позитивні, то Міцкевич підкреслює, що Петро I почав будувати країну за допомогою насильництва, що всі зміни, які він запровадив, були введені гвалтовно, мавпували західні взірці:

Piotr zaprowadził bębny i bagnety,
 Postawił turmy, urządził kadety,
 Kazał na dworze tańczyć menuety
 I do towarzystw gwałtem wwiódł kobiety;

[228,III,c.292]

2.6. Стиль текстів та ідеологічна настанова

Хотілося б звернути увагу на стиль текстів. Пушкін у своїй відповіді набагато лаконічніший та “грайливіший”, якщо можна так висловитись, за Міцкевича. Варто взяти до уваги той факт, що Міцкевич писав свої “Поминки” під враженням розгрому листопадового повстання, перебував у стані депресії і виповідав все, що назбиралося в душі.

Текст дуже розлогий, автор детально прописує найменші дрібниці, із запалом копирсається в недоліках, негативних аспектах. Безумовно, що багато в чому він мав рацію, але хотілося б зауважити, що позиція польського поета – це позиція слабкої сторони, що зазнала поразки. Натомість Пушкін пише з позиції сили, він стисло, лаконічно ставить всі крапки над „і”, на кожному розлогу тезу Міцкевича в нього є легка, стисла і в той же час майже віртуозна відповідь. Саме так можна охарактеризувати переваги позиції сили, позиції імперського дискурсу, над позицією слабкої, ображеної сторони.

Там, де Міцкевичу для опису знадобилось декілька розлогих віршів, Пушкіну вистачило двох сторінок “Вступу”. Тут варто звернутися до Євгена Маланюка, який в своєму есе про Гоголя, зауважив: “Заклавши мимоволі підвалини під “велику” російську літературу, Гоголь так само мимоволі згасив передовсім соняшно-аполлінійську (античного й французького походження) поезію Пушкіна та

його плеяди” [101,с.388]. “Мідний вершник” є яскравим прикладом легкого, сонячного стилю пушкінської поезії.

Петербург у Шевченка представлений перш за все людьми, поет акцентує увагу не стільки на зовнішньому боці столиці, скільки на внутрішньому, оскільки саме люди репрезентують столицю. Тут перед нами відкривається ціла панорама: і москалі, і чиновники, і царська родина, і дівчата, що вертають з сумнівних заробітків додому. Особливе місце займає опис пам’ятника Петру I, він, безумовно, перегукується з описом пам’ятника у Міцкевича. Важливо наголосити на іншому: що саме цей образ став ключовим у трактуванні як міста, так і Імперії в цілому. Історія Петербурга, за Шевченком, постійно корелюється з історією України, постання однієї супроводжувалося нищенням іншої, що важливо авторові підкреслити.

Як-то воно зробилося
З калюжі такої
Таке диво?.. Отут крові
Пролило людської – і без ножа.
По тім боці твердиня й дзвіниця,
Мов та швайка загострена,
Аж чудно дивиться.

[170,I,с.187]

Твердиня, дзвіниця – Петропавлівська фортеця, яка стала однією з візитних карток столиці, певним її символом. Можна відзначити високу Шевченкову здатність до узагальнення. Він говорить не з позиції ображеної дитини. Шевченко здатний бачити недоліки не лише інших, а й власні. Йдеться про недоліки власного народу. Якщо для Міцкевича поляки – це жертви, то Шевченко критичніший у ставленні до своїх. Чого вартий лише образ “землячків”, від яких поет відмежовується, він їх не сприймає як своїх, вони так само є “чужими” йому, в цьому “чужому” місті, так само як вони є чужими для України.

Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії
чорнилом політі,
московською блекотою
в німецьких теплицях
заглушені!

[170,I,с.190]

На нашу думку, найбільша цінність шевченківського тексту не стільки в критичному відображенні “чужого”: Імперії, царської родини, що неодноразово підкреслювалось дослідниками, а в критичному ставленні до “свого”. Автору болить стан України, але він бачить зло не тільки в російській політиці, а й

поведінці самих українців. Саме на українцях, які заради кар'єри в Росії відмовляються від мови, ідентичності, лежить відповідальність за Україну. Питання особистого вибору між власним благополуччям, успішною кар'єрою і збереженням власної ідентичності кожен мав вирішувати для себе особисто. В "Журналі" ми натрапляємо на роздуми Шевченка над провидінням. І що це був Божий промисел, коли він замість того, щоб вдосконалювати свою майстерність як живописця (що давало би йому шматок хліба), писав вірші, тобто зробив свій вибір, можливо, несвідомо.

Разом з тим Шевченко вперше в літературі почав деструкцію стереотипу "хохла", "малороса", який вже на той момент закріпився в громадській свідомості і був, власне, як і є сьогодні, надзвичайно популярним в Росії.

“Де ты здесь узялся?”
 “З України”. – “Так як же ти
 й говорить не вмієш
 По здешнему?” – “Ба ні, - кажу, -
 Говорить умію,
 Та не хочу”. – “Экой чудак!”

[170,I,c.112]

Тут, власне кажучи, автор демонструє процес добровільної асиміляції, коли заради кращого життя люди відмовляються від своєї ідентичності, і це насамперед позначається на мові, перше від чого відмовляються – це від мови.

З цієї точки зору зовсім інший рівень суспільної свідомості серед поляків продемонстрував Міцкевич, і це, на нашу думку, відповідало дійсності. Камерюнкер із III частини "Поминок":

Pan z Litwy, i po polsku? Nie pojmuję wcale –
 Ja myślałem, że w Litwie to wszystko Moskale

[228,III,c.250]

У посланні "І мертвим і живим..." поет з гіркою іронією пише про вторинність свідомості, комплекс меншовартості, коли все що відбувається, навіть пошуки власного коріння, орієнтоване на взірці чужого морального авторитету. Навіть вивчення рідної мови:

...І всі мови
 слав'янського люду –
 всі знаєте. А своєї
 дастьбі... Колись будем
 і по-своєму глаголать,
 як німець покаже
 та до того й історію

нашу нам розкаже

[170,I,c.252]

Шевченко в своїй поезії виходить, на нашу думку, з позицій загальнолюдської моралі. В його текстах ми бачимо розділення на “своє” та “чуже”, але цей поділ не заважає йому бути об’єктивним, а тому критичним як до “чужого”, так і до “свого”. Повертаючись до поеми “Сон”, варто зауважити, що його позиція виходить за дріб’язковість одного моменту історії, однієї ситуації, не дарма автор все описує з висоти пташиного польоту, що дозволяє йому дистанціюватися, і писати опосередковано. Справа не лише в тому, що поет почував себе вищим, а в тому, що, лише дистанціюючись, можна краще розгледіти не лише наслідки, а й причини, і ця дистанція дозволяє авторові бути більш-менш об’єктивним. Валерія Смілянська пише: “Переконаний у дієвості поетичного слова, автор намагається змусити оцих “земляків” чесно оцінити себе й усвідомити своє національне, соціальне й культурне призначення як справді національної еліти, яка зобов’язана дбати про добро своєї нації” [145,c.135]. Варто зауважити, що у Міцкевича подібного тексту, який би був критичним і спонукальним одночасно, ми не спостерігаємо.

Висновки до розділу

Таким чином, можна сказати, що образ Росії, Петербургу, імперії є ключовою віссю в розумінні поетами “свого” та “чужого”. Ставлення до імперії стало вододілом у стосунках між Міцкевичем та Пушкіним.

Образ Петербургу від самого початку проектувався на образ імперії. Це можна побачити через російську поезію XVIII століття. Так само характерно, що в своєму наближенні до Петербургу Міцкевич та Шевченко наслідують традицію російських попередників: Ломоносов, Богданович, Державін... До Петербургу через Царське Село, з усіма його імператорськими атрибутами. Разом з тим, не можна забувати, що у Пушкіна Царське село викликало зовсім інші, суто людські позитивні спомини – юність проведена в Ліцеї, гроно друзів, перше кохання...

Творячи образ Росії, поети зверталися до одних і тих самих констант: столиця, царська родина, образ імператора, армія..., але залежно від авторської позиції ці константи набували позитивного чи негативного забарвлення. Кожен з поетів творив політичний міф, виходячи з власних світоглядних позицій.

Міцкевич та Шевченко звертали увагу на болісний процес асиміляції “іногородців” у Петербурзі, але якщо Міцкевич звинувачує в усьому російську сторону, то Шевченко вважає, що частина вини в цих процесах лежить і на самих “землячках”, яки заради сьогоденної вигоди зрікаються свого українського походження, своєї мови. Образ Петербургу у Міцкевича має виключно негативний характер, в той час як Шевченко має певні позитивні інтенції, пов’язані, передусім, з образом Академії Мистецтв та Карлом Брюлловим.

У пушкінському політичному міфотворенні особливе місце займає образ Петра I, а також поема „Полтавська битва”, де, апелюючи до популярного європейського сюжету про гетьмана Мазепу, російський поет створив апофеозний гімн самодержавству, що на довгі роки запрограмувало читацьке сприйняття як образу Петра I, так і образу Мазепи.

Підсумовуючи, хотілось би підкреслити, що образ Петербургу був концептуальним для всіх трьох поетів. Він був точкою відліку історії, інша річ, що кожен з авторів мав свою шкалу цінностей. Та не можна не враховувати того факту, що і Міцкевич, і Пушкін, і Шевченко перебували в силовому полі Російської імперії, вони творили в рамках її дискурсу, хоча для кожного з них імперія мала свій знак, і, очевидним є той факт, що позиції Міцкевича і Шевченка були набагато ближчими і лежали по один бік осі координат порівняно з позицією Пушкіна.

Якщо говорити про стиль, яким творився образ Петербургу та Росії, то очевидною є залежність між тенденцією написання, ідеологічною настановою та засобами, за допомогою яких письменники втілювали свій ідейний задум. В цьому сенсі цікавою є позиція Шевченка, в чиїх творах гармонійно переплітається і гнівно викривальний пафос антиімперського спрямування, і сатиричне зображення всіх недоліків імперії, з такою самою дошкульною сатирою на “земляків”, які так само є результатом асимілятивної політики імперії.

РОЗДІЛ 3

“СВОЄ” ТА “ЧУЖЕ” В ТВОРЧОСТІ АДАМА МІЦКЕВИЧА, ОЛЕКСАНДРА ПУШКІНА ТА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

3.1 Схід у творчості поетів (шкіци до імперського та антиімперського дискурсів)

Традиційно серед рис романтичної поетики виділяють зацікавлення екзотикою, екзотичним колоритом. У романтичній літературі починають з'являтися цигани, євреї, мусульмани – “чужі”. Відбувається розподіл світу на "своє" та "чуже", яке слід зробити своїм. Складаються типові для романтичної літератури кліше. В контексті даної праці під “Сходом” ми розуміємо не Орієнт взагалі, що є надзвичайно широким поняттям та включає в себе і мусульманський світ (що так само має багато складових, наприклад, Кавказ і Середня Азія, або Близький Схід), єврейський світ, представлений як негативним (або позитивним) образом стереотипного єврея, так і зверненням до Старого Заповіту. Ці аспекти тою чи іншою мірою представлені в творчості Адама Міцкевича, Олександра Пушкіна та Тараса Шевченка

Зазначена тема є надзвичайно широкою й може стати предметом окремого великого дослідження. Нашою метою є проаналізувати репрезентацію орієнтальний мотивів в їх найбільш звичному значенні, можна сказати близькосхідних, або мусульманських мотивів. Ми свідомі несправедливості й поверховості такого ототожнення, але воно є традиційним для європейської культури, з одного боку (що детально проаналізував Едвард Саїд в “Орієнталізмі”), а з іншого, саме в силу цієї традиції так розумілося й самими поетами. Для них це був образ “чужого”, “іншого” без особливого проникнення в різницю між, приміром, арабською та мусульманською культурою, і що перше не завжди стовідсоткового прирівнюється до другого.

У російській літературі посилюється інтерес до Кавказу, Сходу, що пов'язано не тільки із загальним розвитком літератури, але й суспільною ситуацією всередині імперії, нескінченними кавказькими та кримськими війнами, в яких брали участь провідні діячі свого часу. Досить часто це було люди, які мали безпосередній стосунок до літератури.

Не можна обійти увагою і культурну ситуацію. І. Дзюба пише: “Власне, цей специфічний інтерес до Кавказу як відмінного від Росії світу екзотичної вольниці можна певною мірою порівняти з не менш загостреним інтересом до України – в російській літературі кінця XVIII – початку XIX ст., з її численними “малоросійськими” дорожніми нарисами, повістями, романами, поемами, віршами. І тут, і там було багато “клюквы”, був і своєрідний “колоніальний” жанр, але були й поважні речі, що зберігають своє пізнавальне та “самохарактеристичне” значення” [53, с.308] На нашу думку, орієнталізм, якщо це поняття вживати як поверхневе зображення Сходу, яке може бути як споглядальним, так і агресивним (по аналогії з

націоналізмом: агресивним та захисним – таке розділення вводить Ева Томпсон [261,с.2]). Якщо перший тип орієнталізму направлений на споглядання “іншого”, прагнення пізнати в той чи інший спосіб або через метафору Сходу передати власні почуття, сказати про особисте, то агресивний орієнталізм направлений на привласнення, завоювання. Слідом за Мішелем Фуко можна сказати, що пізнати – означає присвоїти - зробити “своїм” [199], але це в будь-якому випадку є певним діалогом, можливо, суперечкою, війною ідеологій, а не людських жертв.

Це не було рисою лише російської літератури, інтерес до України як до “Wild West” або як до “Orient” (в даному контексті це майже тотожні поняття), як екзотичний топос, з’являється і в західноєвропейській літературі (поєми Байрона, Гюго). Д. Наливайко пише: “У своєрідній поетичній географії Байрона Україна (як і Греція та інші балканські країни) належить до особливого романтичного світу – близькість до “природного стану” й контрастність європейській цивілізації, трактованій у русоїстському дусі” [115,с.43]. В цьому контексті варто звернутися до праці Тамари Денисової “Роман поштової марки. (Спроба порівняльного аналізу вирішення теми землі в українській та американській літературах)”[49], де авторка аналізує світоглядні відмінності в розумінні самої екзистенції землі. Така праця вкотре демонструє стереотипність сприйняття як “дикого Заходу”, так і екзотичного “Сходу”.

У польській літературі виникла ціла українська школа романтизму. Ці зацікавлення мали не лише естетичний аспект, але й історико-літературний контекст, особливо у випадку польсько-українських літературних взаємин. Для представників української школи польського романтизму Україна була чарівною Аркадією минулого, свідченням золотої доби польської історії, наверненням до славетного минулого народу.

Для Міцкевича такою Аркадією була Литва. Образ малої батьківщини постійно поставав у його творчості. Це була його особиста духовна спадщина, а також історична пам’ять його народу. Міф про золоту добу Польсько-Литовської держави. Якщо для Пушкіна таким міфом були часи Київської Русі – він звертався до них неодноразово, застосовуючи різножанровий історичний матеріал, часто вдаючись до стилізації, то для Міцкевича таким “золотим дном” було Велике Польсько-Литовське князівство.

У сонеті “Пілігрим” читаємо:

Litwo! Piały mi wdzięczniej tve szumiące lasy,
Niż słowiki Bajdaru, Salhiry dziewice;
I weselszy deptałem twoje trzęsawice,
Niż rubinowe morwę, złote ananasy.

[228,I,c.272]

Сивицька пише про сонети Міцкевича так: “Видані в Москві “Сонети” (1826) є свідченням певної тяглої романтичної риси Міцкевича: позиції відкритої до нового та відмінного. Можна було би її порівняти з відкритістю мандрівника...” [249,с.29]. Дослідниця акцентує на тому, що подорож в Крим була для Міцкевича втаємниченням у Схід, враження були настільки сильними, що повернувшись він почав вивчати арабську поезію [249,с.31].

Сонети Міцкевича були певною мірою предтечею “Дзядів”. Їхня композиція є своєрідною моделлю III частини поеми. Ліричний герой сонетів подібно до Густава, який переродився у грізного Конрада, з легковажного відвідувача одеських салонів перетворюється на носія вищої ідеї. Стає Поетом, Громадянином, Пілігримом.

Що ж до предмету нашої уваги, то можна засвідчити, що “Сонети” Міцкевича, власне “Кримські сонети” є гарним взірцем типового романтичного орієнталізму, але споглядального, не імперського. Поета приваблює Схід своєю містичністю, чуттєвістю, інакшістю, але він не хоче його підкорити, поет спостерігає ці землі з позицій пілігрима, мандрівника.

У сонеті “Алушта в ночі”:

Nocy wschodnia! Ty na kształt wschodniej odaliski,
Pieszczotami usypiesz, a kiedym snu bliski,
Ty iskrą oka znowu budzisz do pieszczoty.

[228,I,c.270]

У наступному сонеті циклу “Чатирдаг” поет не тільки звертається до східного колориту, але намагається наслідувати орієнтальний стиль у своєму викладі, стилізує звороти арабської поезії:

Drząc muślemin całuje stopy twej opoki,
Maszcie Krymskiego statku, wielki Czatyrdagu!
O minarecie świata! O gór padyszachu!

[228,I,c.271]

Сергій Ланда так пише про орієнталізм “Сонетів” Міцкевича: “... орієнталізм Міцкевича виникав не тільки під безпосереднім впливом вражень від мандрівки по Криму, який на той час зберіг яскравий колорит мусульманської культури (“Я бачив Схід в мініатюрі”), але і як художній стиль, який дозволяв виразити могутню, ледве не космічну своєрідність особистості Пілігрима. ... не Крим підказав, що слід звернутись до орієнтального стилю, а новий герой спонукав польського поета подивитися на Крим очима “сина Сходу”, екзотика набувала яскраво вираженої ідеологічної функції” [88,c.227].

Ця ідеологічна настанова виражалася не тільки в містичному переродженні ліричного героя, але в самій потребі змін, у декларуванні переходу від одного стилю до іншого; крім того, в необхідності оновлення мови, що не залишилося без уваги не лише польського читача, але й стало поштовхом до дискусії навколо предмету романтичної літератури серед російських літераторів [88]. На прикладі “Сонетів” Міцкевича бачимо, наскільки внутрішня настанова автора дозволяє наповнити новим сенсом, новим значенням, традиційний літературний прийом, класичний жанр.

Пушкін так само мав досвід спілкування зі Сходом, мав свій “південний” період заслання. Щодо заслання, то, як не дивно, це питання на даний момент залишається відкритим, точніше кажучи, воно стало знову відкритим, оскільки останнім часом з'явилися тексти, які деконструюють міф про заслання Пушкіна за політичні погляди. В цьому контексті можна згадати книгу Ю. Дружнікова [192], де автор пише, що заслання поета було спричинене не стільки політичними поглядами, скільки картярськими боргами. Взагалі стосунки Пушкіна з імператором були

далеко не такі, як їх описували в радянський період.

Так чи інакше, “південний” період в творчості Пушкіна не дав такого монолітного мета-тексту, як “Сонети” Міцкевича, тексту динамічного, з внутрішньою напругою та еволюцією ліричного героя. Проте цей період в житті російського поета був не менш важливим і творчим, але за своєю ідейною настановою, пафосом та естетикою є суттєво відмінним. Типологічно близьким до сонетів Міцкевича є пушкінський цикл “Наслідування Корану” (1824), причому написаний вже під час перебування поета в рідному Михайлівському. “Коран” російський поет читав, звісно, у російському перекладі. Це є не стільки поетична обробка священного тексту мусульман, скільки поетична стилізація. Для поета це не було глибоким наближенням до ісламу, це була вправа на поетичну майстерність. Можливість передати поетичними засобами російської мови, текст написаний в зовсім іншій традиції як світоглядній, так і стилістичній. Автор робить таке зауваження у примітках до циклу: ”Нечестиві”, – пише Магомет (частина *Нагороди* (курсив – авторський – Т.Д.)), – думають, що Коран – це збірник нової брехні та старих байок. Думка цих *нечестивих*, звісно, справедлива; але не зважаючи на це, багато моральних істин висловлені в Корані сильними поетичними засобами” [133, I, с.193].

На перший погляд, між “південними” творами Міцкевича та Пушкіна можна знайти багато спільного, що й дає ґрунт для порівняння. Це й зображення Півдня, орієнтальні мотиви, наявність інтимної лірики, домінування естетики романтизму, якщо говорити про впливи Байрона на творчість поета, то це стосується передусім південного періоду.

Не просто чітко окреслити ліричного героя поезії, наратора, цей образ розсипається на безліч дрібних скалок, він невловимий, грайливий, дражнить свого читача. Тут можемо знайти всю багатогранність тематики: це й інтимна лірика, яка, в свою чергу, виступає і як муки кохання, і як розчарування, і як легковажність на межі із суспільно прийнятими нормами, і як куртуазність... Ряд можна продовжувати: тут і медитативна лірика, і романтичні пейзажі, і романтична туга за батьківщиною, і захоплення баченим, і певні громадсько-політичні мотиви, звернення до сучасників, і наслідування класичних традицій, і наближення до проімперського пафосу, вираження колонізаторської політики імперії. Одним словом, знайти можна все те, що характеризує повноцінну літературу нації з державною традицією, яка відобразилася також і в літературі.

Це був період як особистісного, так і творчого становлення поета, пошуки власного стилю, власної мови, власного образу. Що стосується орієнтальних мотивів, то тут можна, наприклад, згадати “Фонтан Бахчисарайського палацу” (1824), поштовхом до написання якого стала легенда про нещасливе кохання, про глибоке почуття, вірш “Кавказ” (1829) є прекрасним прикладом пейзажної, романтичної лірики, автор вражений, приголомшений могутністю природи.

У вірші “Чаадаєву” (1821) поет пише про свою творчість того періоду так:

...Пою мои мечты, природу и любовь,
и дружбу верную, и милые предметы,
пленявшие меня в младенческие Леты...

У цей час Пушкін багаторазово й дуже по-різному звертався до теми Греції: від легкої, певною мірою фривольної поезії, до теми грецької війни; починає писати роман у віршах “Євгеній Онегін”, робить деякі нариси на тему російської історії та російської літератури в світовому контексті. Перманентно присутня тема поета і поезії. Найбільш концептуальними для нашого дослідження є поеми “Кавказький полонений” (1820 – 1821) і “Тазит” (1829 – 1830). До цих текстів ми ще повернемося.

В творчості українського поета так само був східний період заслання. Проте, тут спостерігається зовсім інший феномен. Будучи засланим в степи Казахстану, Шевченко не полишив художньої творчості. Хоча з огляду на порушену тематику – зображення місцевої екзотики, творення образу Сходу – ці явища спостерігаються, перш за все, в образотворчому мистецтві, або деяких записах, зроблених в щоденнику. В поезії Шевченко повертався в часи молодості. У текстах виринають спогади про молодість, часи юності. Під впливом спогадів був написаний романтичний твір “У Вільні городі преславним”(1848). У цьому вірші, незважаючи на те, що основною фабулою є романтична історія про нещасливе кохання, автор все ж таки згадує про період повстання, час, який, безумовно, відіграв неабияку роль у його особистому становленні.

У Вільні, городі преславнім...

....

Тойді здоровий-прездоровий
Зробили з нього лазарет,
А бакалярів розігнали
За те, що шапки не знімали
У Острій брамі.

[170,II,c.153]

Вірш “Готово! Парус розпустили” здається винятком, тут знаходимо присутність в думках поета Косаралу, й то, вже на прощання:

Готово! Парус розпустили,
Посунули по синій хвилі
Помеж кругою в сирдар’ю
Байдару та баркас чималий.
Прощай, убогий Косарале.

[170,II,c.191]

Загалом же в період заслання поет продовжує розвивати тематику розпочату раніше. Звісно, в умовах заслання пишеться більше рефлексивних, медитативних поезій, але з точки зору даного дослідження, можна сказати, що Шевченко реконструював у поезії образ України, своєї України, як це він робив, перебуваючи у Петербурзі.

Сибір, Урал, Казахстан в поезії присутні не стільки як поетичний образ, а швидше як географічні вказівки, задля окреслення простору. В “Москалевій криниці” (1857) поет пише так:

Не на Вкраїні, а далеко,
Аж за Уралом, за Елеком,
Старий недобиток варнак

Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву...

[170,II,c.57]

В цьому аспекті цікавим є топос Сибіру, який не є центральним, але з'являється в поезії час від часу. Сибір для Шевченка має полісемантичну конотацію. Це місце, де спокутують гріхи злочинці, такі як варнак ("Москалева криниця"), також це місце, де люди відбувають покарання за чужі гріхи як Петрусь ("Петрусь" (1850), і, звісно, як місце заслання декабристів й інших поборників свободи. Людей, що були близькі Шевченкові по духу, й долю яких він мав нещастя розділити в степах Оренбургу.

3.2 "Кавказ" Пушкіна та "Кавказ" Шевченка

Як ми вже зазначали раніше, кавказька тематика займала специфічне місце в літературі ХІХ століття. Вважаємо, що цікаво було би порівняти дві настанови, дві точки зору на один і той самий предмет – поему Пушкіна "Кавказький бранець" і поему Шевченка "Кавказ". Шевченківський "Кавказ" є цікавим явищем не лише в контексті антиімперської творчості поета; вона є унікальною в контексті "кавказьких" текстів літератури ХІХ століття.

Як зауважив Дзюба: "Шевченко – чи не єдиний із великих поетів ХІХ, та й ХХ століття, у якого візія Кавказу не пов'язана з гіпнотичною екзотикою природи та суб'єктивними вправами естетського духу, звичайними для поезії, – а цілком зосереджена на історичному конфлікті. На його моральній і гуманістичній оцінці" [53,c.351].

І Пушкін, і Шевченко присвятили тексти своїм друзям: Пушкін – сину генерала Раєвського Миколі Миколайовичу Раєвському, з котрим автор подорожував по Кавказу, Шевченко – Якову де Бальмену, художнику-аматору, близькому другові, який загинув на Кавказі.

Одним з характерних для романтичної літератури сюжетів є сюжет про "білого" чоловіка, який, мандруючи, зустрічає екзотичну місцеву жінку, переживає "романтичні" почуття, але кохання виявляється нещасливим через неможливість поєднати два світи. Яскравим прикладом розробки такого сюжету є пушкінська поема "Кавказький бранець". Тут є традиційний романтичний антураж – дика природа, "чужий", ворожий край. Романтичний герой із загадковим минулим, з нерозділеним коханням. Передається екзотичний колорит краю, який сугестує таємничу, напружену атмосферу. Спочатку автор хотів зосередити свою увагу на природі Кавказу, описові життя горян, але пізніше змінив задум і увів любовну інтригу.

Поєма Шевченка повністю сконцентрована на проблематиці авторського ставлення як до кавказької війни, так і до імперії, ролі та місця християнської ідеології у цій війні. Шевченківський твір не має фабули, яка би інтригувала читача. Текст українського поета прозорий, монолітний: "... Властиве жанру поеми художнє синтезування виявляється в авторській концепції, що об'єднує подані деталі й ситуації, – у тих дуже значних з суспільного погляду узагальненнях, до яких приводить читача поет, в образному розкритті змісту найважливіших процесів епохи" [167,с.114].

Хоча "Кавказький бранець" був написаний початківцем, цей твір став достатньо вагомим, і великою мірою відобразив пушкінський світогляд, його суспільну позицію. 1836 року вже зрілий, досвідчений письменник в "Подорожі в Арзрум під час походу 1829 року" напише: "...Тут я знайшов замашений список "Кавказького бранця" і, зізнаюсь, перечитав його з великим задоволенням. Все це було слабким, молодим, неповним; але багато що відгадано та відображено правильно" [133,VI,с.440 – 441].

Шевченко написав свій "Кавказ" у період циклу "Трьох літ", це був надзвичайно важливий етап у творчості поета, коли він усвідомив власне місце в українській культурі, свою громадську позицію. Ще молодий поет усвідомив себе пророком свого народу, наблизився до концепту месіанства, як власного, так і месіанства українського народу.

У "Кавказькому бранці" бачимо чіткий поділ світу на "своє" та "чуже"; бінарна опозиція присутня на всіх рівнях тексту. Герой перебуває в чужому середовищі, яке він повинен підкорити, тобто зробити "своїм", присвоїти. Кавказ має впасти до ніг Росії, як впала молода черкешенка до ніг російського воїна.

Та ситуація є амбівалентною, оскільки герой сам потрапляє в полон. Шукав свободу, а знайшов неволю. Постійно наголошується, що він "русский". Відчуженість підкреслюється через комунікативний розрив: "Он чуждых слов не понимает" [133,IV,с.98].

Простір поділяється на "свій" та "чужий". Концептуальною в цьому плані є "Черкеська пісня", якою автор навіює тривожну атмосферу, вороже ставлення до росіян. У цій пісні рефреном повторюється:

Не спи казак: во тьме ночной
Чеченец бродит за рекой.

[133,IV,с.98]

Зауважимо, що автор не ідентифікує черкесів, чеченців, грузинів. Вони є представниками ворожого стану і цього достатньо. Ким вони є насправді, жодного значення не має. Достатньо того, що вони є "чужими", говорячи сучасною мовою, "лицами кавказской национальности".

Пізніше Пушкін став уважнішим до різноманіття кавказьких народностей. В "Подорожі..." він помічає різницю між народами за якими спостерігає, подорожуючи. Звичайно, тут також можна апелювати і до жанрової різниці. Одна справа сугестивна, гомогенна романтична поема, інша справа дорожні нотатки, але тим не менше, варто звернутися до пізнішого тексту Пушкіна: "Черкеси нас ненавидять. Ми витіснили їх з просторих пасовиськ; аули їхні розорені; цілі племена знищені. ... Дружба мирних черкесів ненадійна: вони завжди готові

допомогти своїм одноплемінникам” [133,VI,с.439].

Говорячи про поему Шевченка, можна сказати, що тут поділ є складнішим, ніж у поемі російського поета. Тут не просто все розділено на “своє” та “чуже”. На перший погляд, Шевченко виступає з проросійських позицій, якщо аналізувати позицію наратора, то оповідь в основному ведеться від першої особи однини: “ми”, “у нас”, форма “ви” стосується кавказців, але тут присутня ще й третя сторона – Україна, яка вже або ще не бореться за свою свободу, і її найкращі сини мусять проливати свою кров не за святу справу, не за свої ідеали, а відстоюючи “чужі” інтереси.

Можна сказати, що Пушкін підкреслює стан відчуженості свого героя, вороже ставлення Росії до Кавказу. Коли перед героєм постає питання вибору між коханням черкешенки, злиттям з нею, і, таким чином, частковою втратою ідентичності, та свободою, якщо не фізичною, то, принаймні духовною, герой вибирає останнє. Пізніше він отримає і фізичну свободу, правда ціною чужого життя, життя молодій дівчині. Ставлення до Кавказу є амбівалентним, з одного боку він цікавий та інтригуючий. Автор захоплюється гордим войовничим народом. З іншого, його потрібно підкорити, поставити на коліна. Підкреслюється опозиція Європа – Азія.

Но европейца все вниманье
Народ сей чудный привлекал.

[133,IV,с.88]

У “Подорожі...” можна прочитати таке: “Не думаю, щоб якась інша народна кухня (це про калмиків – Т.Д.) могла витворити що-небудь гидотніше” [133,VI,с.436].

Так само промовистим є опис зустрічі з придворним перським поетом Фазіль-Ханом. У цьому епізоді яскраво висвітлюється все упередження, з яким автор ставиться до Сходу, але задля справедливості потрібно зауважити, що він здатний визнати свою помилку в даному конкретному випадку, зрозумівши, що перед ним людина, дійсно варта поваги: “...З соромом я був вимушений залишити поважно-жартівливий тон та з’їхати на звичайні європейські фрази. Ось урок для нашої російської глузливості. Більше не буду судити про людину по її баранячій папасі та нафарбованих нігтях” [133,VI,с.442].

На нашу думку, в текстах домінує власне імперський погляд, який повністю розкривається, наприклад, в епілозі поеми. Сюжет є, так би мовити, метафорою, а сутність поетичного задуму сконцентрована в епілозі.

Автор апелює до історії стосунків між Росією і Кавказом, підкреслюємо, кривавої історії. У нього абсолютно немає сумнівів в історичній правоті Росії.

...И воспою тот славный час,
Когда почуя бой кровавый
На негодующий Кавказ
Поднялся наш орел двуглавый.

[133,IV,с.101]

Для творчості Пушкіна взагалі був характерним колонізаторський пафос, його Росія була насамперед імперією, зі всіма імперськими ознаками. У вірші,

присвяченому Бородинській річниці, події Вітчизняної війни 1812 року знайшли такий відгук:

Иль мало нас? Или от Перми до Тавриды,
От финских хладных скал до пламенной Колхиды,
От потрясенного Кремля
До стен недвижимого Китая,
Стальной щетиною сверкая,
Не встанет русская земля?..

[133,III,с.210]

Як ми вже зазначали у попередньому розділі, цей вірш було написано під враженнями не лише тільки десятилітнього ювілею, але й як безпосередній відгук на польське повстання.

Шевченко таким чином описує здобутки “русской земли”:

У нас же світа як на те –
Одна Сибір неієсходима,
А тюрм! А люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

[170,I,с.247 – 248]

У “Кавказькому полоненому” мілітарне, чоловіче, завойовницьке ставлення проголошується істинним російським шляхом. Підкреслюється “статеву” упереджене ставлення до підкорених народів.

Сюзан Лейтон з цього приводу зауважує, що в російській літературі так звані “малі орієнталісти” – термін авторки (Т.Д.): “... фабрикували сенсаційні історії про любов між горянками-мусульманками та російськими чоловіками...” [222,с.166].

... гибель россиян
на ложе мстительных грузинок.

[133,IV,с.101]

Тут знову можна апелювати до пізнішого тексту, де Пушкін пише про осетинів: “Осетини найбільше плем’я з народів. Які живуть на Кавказі; жінки їх прекрасні та, кажуть, дуже прихильні до мандрівників” [133,IV,с.439].

Кавказ все одно буде зломлений, підкорений, інакше бути не може, оскільки “все руському мечу подвластно” [133,IV,с.102]. В цій ранній романтичній поемі молодого автора, який на той час бавився в лібералізм, яскраво втілена імперська, колоніальна свідомість. Автор наголошує на цивілізаційній місії Росії, яка наведе лад, зробить край безпечним для мандрівників. В “Подорожі...” автор зауважує: “Кавказ очікує християнських місіонерів...” [133,VI,с.439]. Відбудуться цивілізаційні, благодатні зміни на краще.

Изменит прадедам Кавказ,
Забудет алчной брани глас,
Оставит стрелы боевые.

[133,IV,с.102]

Шевченко таким чином пише про християнізацію Кавказу:

Ми християне: храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!

...

...ми не погане
ми настоящі християне,
ми малим ситі!.. А зате!
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!

[170,I,с.247]

До цього колонізаторського пафосу Пушкіна хочеться додати один нюанс, який підкреслює амбівалентність ситуації. Описуючи побут та звичаї кавказців, автор звернув увагу на те, що гостя завжди приймуть з радістю в домі горянина.

....хозяин благосклонный
с приветом ласково встает,
и гостью в чаше благовонной
чифирь отрадный подает.

[133,IV,с.89]

Виникає питання, чи варто рятувати, “окультурювати”, якщо можна мирно співіснувати. Так само слід згадати, що Грузинська держава виникла набагато раніше Російської, і християнство там з’явилося раніше.

Про цю просвітницьку місію Шевченко писав у поемі “Кавказ”:

Просвітились! Та ще хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати
сліпим, бачиш, дітям!..

...

Як і тюрми мурувати, кайдани кувати,
Як і носить!.. і як плести
Кнути узлувати!..

[170,I, с.248 – 249]

Для українського поета очевидно є колонізаторська політика Росії, без жодних ілюзій. Біда в тому, що на тій війні гинуть невинні люди, проливають свою кров не за добру справу, а будуючи імперію.

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролити
Кров добру, не чорну, довелось запить
З московської чаші московську отруту!

[170,I,с.249]

В іншій “орієнтальній поемі” Пушкіна “Тазит” (1829 – 1930), батько проклинає сина за те, що юнак був милосердним до пораненого ворога і не помстився вмираючому за смерть брата:

“Поди ты прочь – ты мне не сын,
Ты не чеченец – ты старуха,
Ты трус, ты раб, ты армянин...!”

[170,IV,с.231]

Поет з притаманною йому віртуозністю грається поняттями, точками зору, але логіка залишається та сама. Національна ідентичність іде поруч з релігійною і має морально-оцінювальний характер. З точки зору батька-чеченця-мусульманина, відмова від помсти є ознакою слабкодухості, рабського мислення тобто християнства, вірмени є християнами, тому постає цілком логічний ряд – боягуз, раб, вірменин. Так само автор підкреслює неможливість примирення двох світів – християнського та мусульманського. Мусульманський світ є “чужим”, ворожим і завданням Російської імперії є його засвоїти. В такому самому контексті варто звернутися до питання Російської домінації в Південно-Західному краї, а саме в Бессарабії, Молдавії, степах Акермана. Довгий час Росія вела боротьбу з Османською імперією за домінування на цих територіях. Причому знову ж таки використовуючи міф про визволення питомих християнських, православних земель від мусульман. Йшлося про далекоглядні плани Катерини II щодо російської присутності не лише на зазначених територіях, але й про звільнення Балканського півострова від османів.

Мирний трактат або Бухарестський мир був підписаний між Росією та Туреччиною 28 травня 1812 року. Цей договір був результатом турецької війни 1806 – 1812 років. Він складався з 16 відкритих та 2 секретних статей. Цей документ поліпшив стратегічне положення Росії. У яку увійшла Бессарабія з фортецями Хотин, Вендори. Кілія та Ізмаїл. Крім того російсько-турецький кордон встановлювався віднині по річці Прут та Кілійському руслу. Росія залишила за собою значні території в Закавказзі, отримала право торгівельного судноплавства по всій течії Дунаю. Молдавія та Валахія були повернені Туреччині, котра, в свою чергу, повернула їм всі привілеї, які надавалися Яським мирним договором 1792 року. Сербія, в свою чергу, отримала автономію у питаннях внутрішнього самоуправління.

Звісно, що в російській історіософській інтерпретації цей процес мав зовсім інше відображення. М.Данелєвський писав про приєднання Бессарабії таким чином: “В південно-західній частині лежить Бессарабія, так само нещодавнє надбаня. Тут християнське православне населення було відторгнене від рук, пригнічувавши його диких та грубих завойовників, турок – населення святкувало це як визволення з полону. Якби це було завоювання, то й Кіпр, визволивши іудеїв з полону вавілонського, був би їх завойовником. Продовжувати цю тему просто не варто. Усі південноросійські степи так само були вирвані з турецьких рук. Ці степи належать до російської рівнини. Споконвіків, ще з часів Святослава боролися за них з ордами кочівників спочатку російські князі, потім російські козацькі громади та російські царі. Навіщо ж і яким правом занесло сюди турецьку владу, яка потурала хижацьким набігам? Те саме можна сказати й про Кримський півострів, хоча він і не належав з прадавнини Росії, але з давніх-давен був притулком не тільки для її непримиренних ворогів. Але й ворогам будь-якої громадянськості, які з нього робили набіги, палили вогнем та сікли мечем південноросійські області аж до самої

Москви” [47].

Коли Пушкін 1824 року звернувся до теми Бессарабія в поемі “Цигани”, суспільна свідомість все ще пишалась російською звитягою в турецьких війнах, а території Молдавії ще не сприймалися як цілком свої, повністю “цивілізовані” російською владою.

У цьому творі бачимо інше розв’язання знайомого сюжету. Є “Він” (Алеко) і “Вона” (Земфіра). Топос також екзотичний, чужинний – Бессарабія. Герой приходить в циганський табір, в табір “чужих”, аби позбавитися минулого, ототожнитися з народом вільним, диким, не зіпсованим цивілізацією. Маємо подвійне коло відчуження героя. Алеко прагне позбутися своєї початкової ідентичності, можна сказати, що він її втратив, але з циганами ототожнитися він також не може. Не зважаючи на те, що цигани прийняли його в свою громаду, герой перебуває у відчуженому стані. Він тут не ворог, він тут “інший”. Він не може знайти спокою, його мучать нічні кошмари, він нічому не вірить.

Ах, я не верю ничему:
Ни снам, ни сладким увереньям,
Ни даже сердцу твоему.

[133,IV,с.161]

Він є чужинцем і, як би не хотів, він не може бути інакшим. Старий його попереджував, що навряд чи він зможе змінитися, ототожнитися з чужим народом, сприйняти чужий спосіб життя, склад мислення.

Но не всегда мила свобода
Тому, кто к неге приучен.

[133,IV,с.156]

Це відбувається не тому, що Алеко поганий, він інший, породжений іншим світом, і змінитися – поза межами можливого. Старий розповідає історію вигнанця, який довго жив серед чужого народу. Про нього дбали, піклувалися, ніхто його не ображав, але все ж таки чоловік не зміг розчинитися серед тих, хто його оточував, ототожнитися з ними.

И завещал он, умирая,
Чтобы на юг перенесли
Его тоскующие кости
И смертью – чуждой сей земли
Неуспокоенные гости.

[133,IV,с.156]

Опозиція Алеко – Земфіра проектується на опозицію Старий – Маріула. Донька повторює долю матері. Система дзеркал підкреслюється піснею, яку Земфіра перейняла у матері, і яка стала її долею. Земфіра разом з піснею увібрала стихійність, ірраціональність, волелюбність свого народу. Вона, як і Маріула, живе серцем. Вона вільна в своєму виборі, в своїй любові.

На відміну від Старого, який з болем в серці, але все ж таки сприйняв вибір Маріули, не засудив її, не помстився, Алеко не здатний на великодушність. Він не може сприйняти чужого вибору. Почувши історію старого, він підкреслює, що має право на Земфіру, так, ніби вона є його власністю.

Я не таков. Нет, я не споря,
От прав моих не откажусь!
Или хоть мщеньем наслажусь.

[133,IV,с.163]

Хоча Алеко і намагався злитися з чужим середовищем, але це йому не вдалося. Тому, коли він потрапляє в ситуацію, тотожну ситуації Старого, то чинить як “мужчина”, як “власник”, як завойовник. Він вбиває коханців. Земфіра вмирає з піснею на вустах:

Умру любя.

[133,IV,с.167]

Алеко знову відлучається від громади, тепер від чужої громади, яка так і не стала своєю. Старий підводить підсумок, в його словах розкривається вся суть конфлікту, конфлікту між двома світами:

Ты не рожден для дикой доли,
Ты для себя лишь хочешь воли...

[133,IV,с.168]

У цій роботі можна було б і не звертатися до поеми “Цигани”, якби не епілог, який є, звичайно, підсумком. Автор, як і в “Кавказькому полоненому”, звертається до історії, і наголошує на невід’ємній участі Росії в долі Бессарабії.

В стране, где долго, долго брани
Ужасный гул не умолкал,...
Где повелительные грани
Стамбулу русский указал,
Где старый наш орел двуглавый
Еще шумит минувшей славой...

[133,IV,с.169]

Тобто, ми знову зустрічаємо декларацію мілітарної російської місії, знову акцентується увага на орлі, символі імперії. Завдяки цим акцентам історія кохання набуває іншого звучання. Перетворюється на історію "кохання" між двома народами. Якщо традиційний романтичний сюжет про "білого" чоловіка та "іншу" жінку є колонізаторським за визначенням, то в пушкінських творах це підкреслюється, завдяки епілогам переміщується в політичну площину.

3.3 “Свій” та “чужий” в поемах Шевченка

Ми розглянули сюжет про чужинця-завойовника з позицій імперського дискурсу. Натомість в поемі Шевченка "Катерина" (1838) ми бачимо іншу точку зору. Тут ситуація подана з позиції жінки, жіночого дискурсу.

Сюжет про просту дівчину, зваблену дворянином, не був новиною в літературі першої половини ХІХ століття. В зв'язку з цим можна згадати "Бідну Лізу" (1792)

М. Карамзіна і "Сердешну Оксану" (1838) Г. Квітки-Основ'яненка. У народних піснях цей сюжет так само був дуже популярним. Згадуючи західноєвропейські джерела цього сюжету, можна апелювати ще до часів середньовіччя і жанру пасторальної поезії, текстом, який став безпосереднім джерелом впливу на розвиток цього сюжету в літературі сентименталізму є роман С. Річардсона "Клариса" (1748).

У "Катерині" ця загальновідома фабула набуває іншого звучання, оскільки дівчина зваблена "чужим":

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люде,
Роблять лихо з вами.

[170, I, с.30]

Вживання дієслова "робити" в недоконаному виді вказує на процес. На те, що це не поодинокий випадок, а правило, повсякденна дійсність. Сюжет про занапащену дівчину переростає в сюжет про гвалтування краю. Це відбувається постійно і жартома, плондрування людської долі є жартом.

Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...

[170, I, с.30]

Москаль тут не просто росіянин, він є воєнним, саме цей аспект важливо було підкреслити. Головна місія Катрусиного коханого була колонізаторська, завойовницька. При цьому особливої різниці немає, чи то завойовувати "чужих" жінок, чи "чужі" землі.

Пішов москаль в Туреччину;
Катрусю накрили.

[170, I, с.31]

Накрили, тобто офіційно поставили поза громадою. Громада стала ворожою. Москаль є "чужим", і через кохання до нього "відчужується" і Катерина. Чужою є і маленька дитина, народжена поза шлюбом. Громада стає ворожою, Катерина втратила своє місце в громаді, але вона не маже ототожнитися і з московським світом. Він також є чужим, ворожим. Відчуженість підкреслюється комунікативним розривом.

Пита: "Чи немає
Мого Йвана чорнявого?"
А ті: "Мы не знаем".
І, звичайно, як москалі,
Сміються, жартують...

[170, I, с.39]

Наведений уривок демонструє два суттєві моменти. По-перше, це рівень відчуженості, по-друге, характер ставлення “москалів” до такого роду пригод, прислівник “звичайно” знову наголошує на процесуальності, тягlostі в часі та просторі, постійності такого роду історій.

Амбівалентність ситуації наголошується через байдужість громади до людського горя, ворожість людей, котрі колись були “своїми”. Тепер всі стали ворогами.

Не чує, не бачить,
Як вороги сміються їй.

[170,I,c.32]

Чужими стають навіть рідні батьки. Вони відмовляються від доньки, та лишаються сиротами, оскільки через вчинок Катерини відлучаються від громади. Але це не пом’якшує батьківського вироку. Такий вчинок батьків має не стільки реалістичним, скільки концептуальним для авторського задуму.

Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся.

[170,I,c.34]

Матір фактично підштовхує Катерину до її вчинку. Саме слова матері програмують її долю.

Якби знала, до схід сонця
Була б утопила.
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер – москалеві...

[170,I,c.33]

Вирушаючи на пошуки Івана, Катерина робить свій вибір, фактично вирішує долю, жінка знає, чим завершиться її мандрівка:

Заховаюсь, дитя моє,
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
Безбатченком!

[170,I,c.35]

Образ Катерини, її долі традиційно проектується на долю України. Така візія була задана самим автором. Тут варто згадати однойменне Шевченкове полотно, яке фактично є ілюстрацією до поеми.

Останнім часом в українському літературознавстві особливого розголосу набула скандальна тема, яка торкається проблеми статевої ідентифікації Шевченка, порушена Г. Грабовичем [38], [39]. Леонід Плющ є більш чутливим в цьому аспекті. Ми погоджуємося з його думкою, коли він, аналізуючи зв’язок шевченкової повісті “Нещасний” з повістями Пушкіна пише: “...Ідея Шевченкової повісті не має нічого спільного з іронічно-сентиментальною повістю Пушкіна. Та все ж є в творі мотиви, що штовхнули Шевченка до написання своєї повісті. Колишнього кріпака Шевченка повинні були боляче вразити легковажні й навіть іронічні фрази

дворянина Пушкіна щодо деяких аспектів стосунків між панамі та селянами”[130,с.80].

На нашу думку, самоідентифікація шевченківської свідомості з жіночою відбувається через ототожнення власної долі з національною долею, якщо нація є гвалтованою, то гвалтованим є і її пророк, його свідомість. Власне, таке перенесення демонструється і в “Катерині”. Автор це передає через топос, шлях, який веде на Московщину, шлях, яким іде Катерина, шукаючи Івана. Цей шлях в свій час проходив і автор:

Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!

[170,І,с.37]

На нашу думку, автор свідомо обирає позицію маргінала, і веде мову саме з цієї позиції, не зважаючи на перебіг власної долі, тим більше, що на час написання поеми в його особистому житті все складалося більш-менш вдало. Здобув волю, був улюбленим учнем Карла Брюллова, мав неабияку популярність у столичних салонах... Але він говорить з позицій маргінала, оскільки є представником змаргіналізованого народу. Поступово бачення власної місії ототожнюється з місією народу, якщо гвалтованою є Україна, то гвалтованою є і авторська свідомість.

У поемі "Катерина" бачимо зворотній бік сюжету про чоловіка-завойовника. Кут зору зміщений, право голосу надано протилежній стороні. Традиційний сентиментальний сюжет про зведену дівчину набуває узагальненого звучання і має діалогічний стосунок до сюжету про "білого" (імперського, колонізаторського) завойовника.

Хотілося б звернути увагу на те, що Олександр Пушкін рухався до своєї концепції "Государства Російського" поступово, його погляди еволюціонували від ліберальних до консервативних, але завжди перебували в імперському колі. І вже в ранніх творах автор демонструє яскраво виражену парадигму імперської літератури. У той час в творчості Шевченка ми бачимо віддзеркалення цих процесів, його позиція – це позиція пророка змаргіналізованого, колонізованого народу.

Шевченкова “Катерина” дає нам образ москаля як “чужого”. Іншим важливим та концептуальним текстом для нашого дослідження текстом є поема “Гайдамаки”. Автограф тексту невідомий. Працювати над поемою Шевченко почав під час навчання в Академії мистецтв – приблизно 1839 року. Пізніше він писав у своєму щоденнику, що в той період “він займався тоді складанням малоросійських віршів... і плекав у своєму серці сліпого Кобзаря і своїх кровожерливих гайдамаків” (Запис від 1 липня 1857 р.) [170,ІІІ,с.111].

Питання польсько-українських взаємостосунків ніколи не було легким, завжди виникали складні суперечливі теми у по-трактуванні спільної історії. Це так само стосується й історичних подій, зображених у шевченківській поемі. Тема Коліївщини була достатньо популярною у польській літературі. Особливу

популярність здобув роман Міхала Чайковського “Вернигора”, який 1838 року вийшов друком у Парижі. В цьому творі автор описував події, пов’язані з Барською конфедерацією. Звісно, в тексті висвітлене, так би мовити, польське бачення відомих історичних подій.

Шевченко був знайомий з цим твором, використав його фактографічну базу. Можна прослідкувати контактено-генетичні зв’язки згадуваних двох текстів, разом з тим, в поемі Шевченка маємо український погляд на той самий історичний матеріал. Для нас це є концептуально важливим. Так само варто згадати факт, який вказують мало чи не всі дослідники творчості поета, а саме те, що дитиною малий Тарас слухав оповідки свого діда, котрий брав безпосередню участь у повстанні. В поемі автор відобразив події саме з цієї – народної позиції, показав повстання очима українського селянина. Звісно, можна говорити про чергову авторську маску, якими Шевченко часто бавився.

Автор подає інше бачення “художньої правди”, відштовхуючись від твору Чайковського. “Вернигора” спровокував автора на написання поеми, в якій він висловив українську точку зору на перебіг подій, пов’язаних з Барською конфедерацією. Це не була особиста позиція Шевченка, котрий вже пережив власний “вільнюський період”, був свідком польського повстання і мав романтичні почуття до польської дівчини. Є свідчення, що на засланні Шевченко, затоваришувавши з Богданом Залеським, певною мірою змінив власні погляди на польсько-українські стосунки того періоду. Залеський свідчив, що під час “спільної мандрівки по степах Шевченко одного дня, коли сильно розгарячився і говорив щиро (w chwili większego rozgrzania i szczerości) сказав мені, що жалує своїх “Гайдамаків” і цілого того напрямку, що тепер знає Красінського і наших поетів... а потім додав: “Вибач, се вже було в моїй крові, я ж рідний онук одного з гайдамаків, се нехай тобі все вяснить” [170, I, с.444].

Той факт, що це було в “крові” автора, свідчить, саме про відображення в тексті поеми саме народної свідомості. Оповідач тут виступає рупором колективного підсвідомого, відображає ставлення українства до польського шляхти.

В поемі Шевченка бачимо страшний, кривавий бунт. Світ розколовся на “свій” та “чужий”, розподіл відбувся не стільки на етнічному, скільки на релігійному та соціальному ґрунті. “Чужий” світ не є однорідним, до нього належать “ляхи” та “жиди”, причому останніх не люблять ні українці, ні поляки. Така структура алієнації в релігійно-соціально-етнічній площині цілком відповідала ситуації тогочасного суспільства. По суті справи, гайдамаччина була повстанням проти повстання: бунт православних селян проти бунти католицьких конфедератів. Автор передає ситуацію, коли всі воюють проти всіх, сугестується стан кривавої істерії. Автор у творі, і це є очевидним, виступає від імені гайдамаків, але тим на менш, в “Інтродукції” до поеми, він подає власну візію минулої “золотої доби”, відсторонюється від кривавої тяжкої дійсності:

Була колись шляхетчина,
Вельможная пані;

Мірялась з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою...Було колись

[170,I,c.66]

Всю вину за повстання автор перекладає на шляхту, саме нерозумна поведінка шляхти, гонор, продажність, на думку автора, стали причиною занепаду і призвели до повстання.

У більш пізньому творі “Полякам” (1847) поет так само звертається до проблеми порозуміння між двома народами. Він пише як про славні часи минулого, коли народи жили в мирі та злагоді, так і про причини розбрату та ненависті. Причому знову вказує на релігійно-соціальні причини непорозуміння між двома братами:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
....
Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели...

[170,II,c.153]

Окремо слід звернутися до висвітлення єврейського питання в поемі. В творі продемонстровано подвійну відчуженість, євреї були “чужими” як конфедератам, так і гайдамакам. Тут ми бачимо відображення історичної дійсності, яка склалася на теренах колишньої Речі Посполитої, єврейське питання було одним з найбільш складних. Безпосередньо звертаючись до тексту поеми, можна сказати, що негативний образ єврея був вираженням знову ж таки не стільки авторської особистої позиції, скільки громадського ставлення, вираженням народного колективного підсвідомого, від чийого імені виступав автор.

Єврейство у творчості Шевченка представлено у двох іпостасях: по-перше, народний образ, який співвідноситься з фольклорним образом; по-друге, біблейський образ богообраного народу, переспіви псалмів, біблейська метафорика, і, певною мірою, співвіднесення себе з пророком.

3.4 “Свій” та “чужий” в поемах “Гражина” та “Конрад Валенрод” А. Міцкевича

Саме з цієї перспективи в контексті даного дисертаційного дослідження варто розглянути поеми Міцкевича “Гражина” і “Конрад Валенрод”; проаналізувати риси, які належать до сфери універсального (світова література), слов’янського та польського.

Якщо говорити про генетичну спорідненість поем Міцкевича та Пушкіна, генетико-контактні зв’язки, то ще перші дослідники його творчості відзначали неабиякий вплив романтизму Байрона. Одна з най ґрунтовніших – праця Юзефа Третьяка “Міцкевич і Пушкін - байроністи” [266].

Серед найбільш “байронічних” рис ми можемо виокремити, звичайно, глибокий індивідуалізм – надзвичайний герой в надзвичайних обставинах. Безумовно, це риса романтизму загалом, але найяскравіше вона проявляється у Байрона, і належить до так званої байронівської поетики. Так само можна вказати на поляризацію добра/зла, питання особистого вибору, протиставлення індивідууму громаді, на рівні форми – використання засобів романтичної поетики: контрастів, паралелізмів. У “Гражині” читаємо:

Coraz to ciemniej; wiatr północny chłodzi,
Pośród krążącej czarnych chmur powodzi,
We mgle nie całe pokazywał oko;

[228,II,c.7]

З іншого боку, хотілося би підкреслити неабиякий вплив на розвиток слов’янського романтизму взагалі, і польського зокрема, німецької ідеалістичної філософії, особливу роль тут відіграли роботи Гердера. Про це неодноразово говорили дослідники романтизму, ми можемо зробити посилання на дослідження Д. Наливайка [113,с.233 – 238]. Сівіцька вказує, що на початковому етапі творчості вчителем Міцкевича був Шиллер, а на формування нової романтичної естетики мали вплив Шеллінг, а також брати Шлегелі .

Але разом з тим, варто підкреслити, що творчість Міцкевича, особливо те, що стосується заявленої нами теми, мала власне історіософське підґрунтя, була сформована працями Й. Лелевеля, Д. Ходаковського. Бібліографічний список з цього питання дуже великий, практично всі дослідники польського романтизму вказують на це.

Серед рис романтичної поетики можемо виокремити історизм, звернення до звияжного минулого предків, коли через минуле відбувається спроба відновити національну гордість сучасників. Звернення до звияжного минулого прадідів є характерною рисою романтизму в літературах так званих недержавних націй, але тут, власне, виявляється специфічно польська ситуація та індивідуальність Міцкевича як поета кресів.

У “Гражині” та “Конраді Валенроді”, власне, як і в інших творах, автор звертається до литовського матеріалу, реанімує в свідомості читача славне Польсько-Литовське князівство. Вважаємо, що в такій апеляції до минулого, окрім незаперечної естетичної функції, має місце абсолютно практична (термін Мукаржовського) норма художньої структури, спрямована на підняття

патріотичного духу читача.

Слід також зауважити, що в польській ситуації така апеляція була особливо актуальна, оскільки на відміну від інших слов'янських народів, які втратили свою незалежність набагато раніше, біль втрати державності був особливо відчутним. Як зауважує, пишучи про товариство філоматів, Сівіцька: "...але філоматів об'єднувало і щось ще: всі вони належали до першого покоління народженого в неволі" [249,с.10].

Питання Литви, як і взагалі кресів, було для Міцкевича, та й взагалі для польського романтизму, одним з першорядних, причому творення кресових міфів мало своєрідну специфіку, але ми не можемо погодитися, що, як зауважив Ян Блонский: "Литовський міф, на відміну від українського, не був пов'язаний з романтизмом боротьби, а тим паче із завойовництвом. Принадою Литви були, власне, скромність, простота, бліде небо та імла" [186,с.3].

Під кресовим міфом ми розуміємо міф, який складався на територіях перехрещення культур, на прикордонних територіях, землях компактного проживання багатьох народностей. Такий культурний міф характеризувався толерантним ставленням до етнічного різноманіття і позитивною конотацією спільного історичного минулого, творенням міфу про золоту добу спільного минулого, поки ця ідилія не була порушена третьою, більш могутньою та ворожою, силою.

Аналізовані тут тексти Міцкевича деякою мірою спростовують це твердження. Інша річ, що співвідношення між "своїм" та "чужим" в кресовому міфі Литви та України різняться, але твердження, що литовський міф не містить в собі "мілітарної" романтики видається нам непереконливим. Грунтовнішим в своєму аналізі кресового стилю Міцкевича нам видається Олександр Вілконь [277,с.33 – 42].

Вартісним видається твердження дослідника, що "кресова література характеризується спіритуальним, інтелектуальним та емоційним неспокоєм, що спричинилося завдяки багатьом чинникам, в тому числі і статусом тих земель. Думаю (Вілконь – Т.Д.), що й романтичний неспокій Міцкевича, як і решти романтиків, засвідчує впливи східної культури" [277,с.33].

I ci, i owi pilnują przepawy.
Tak Niemen, dawniej sławny z gościnności,
Łączący bratnich narodów dzierzawy.

[228,II,с.71 – 72]

Аналізуючи кресовий стиль Міцкевича, автор вказує на те, що "чинник гетерогенності культури та багатомовності литовської землі відіграли велику роль, звідти походить толерантність, демократизм, велике зацікавлення історією та фольклором, схильність до уживання іноземних слів та виразів" [277,с.33].

У тих випадках, коли автор вводить у текст мовну характеристику персонажів, або висловлює враження щодо їхньої мови, сигналізують читачеві диференціацію на "своє" та "чуже", оскільки в мові найчастіше зберігається етнічна ідентичність. І через мову відбувається асиміляція одного народу іншим. Такі етноасимілятивні процеси за допомогою мови науково проаналізував Олександр Потебня в праці

“Мова та народність” [132].

Одним реченням поет проводить риску між “своїми” та “чужими”, даючи при цьому морально-етичну оцінку. В “Гражині” читаємо: “...a chosciaż Niemiec, a głos ludzki rozumiał...”[228,II,c.8]. Маємо поділ на “людей” та “не-людей”, “своїх” та “чужих”. Власне, підкреслене значення рідної мови, а чим є чужа мова, багато що пояснює з огляду на умови, в яких писався твір.

Особливе місце займає питання релігійної ідентичності. Автор акцентує увагу на питанні релігійної приналежності як частини національної ідентичності, і можливості через власне релігійне почуття вираження “інакшості”, релігійна ідентичність як засіб алієнації.

В обох поемах наочно демонструється, як релігійне почуття може стати засобом розподілу на “своїх” та “чужих”. Тут можна провести паралель до сучасної Міцкевичу ситуації, коли в умовах православної Росії поодиноким шляхом для збереження власної окремішності було ствердження релігійної диференціації. І саме тому якраз католицька церква стала фактично останнім бастионом на асимілятивному шляху російської влади.

В аналізованих текстах Міцкевича бачимо цікавий феномен, так би мовити, переносу. Він ситуацію сучасності моделює на ситуацію прадавнього минулого, коли Литва була язичницькою, а німці-хрестоносці були ворогами – “чужими”.

... Poznali męża Litwini z tych znaków,
Więc cicho jeden do drugiego szepcze:

„To jakiś urwisz od psiarni Krzyżaków”,
Tuczny, bo pruska krew codziennie chłepce.
O, gdyby nie był nikt tu więcej z warty,
Zaraz by w bagnie skapał się ten plucha,
Aż pod most pięścią zgiąłbym łeb zadarty!”

[228,II,c.8]

Також варто звернути увагу на особливе місце жінки в обох поемах, на розподіл “чоловічого” та “жіночого” в текстах. Причому можна побачити певну відмінність. Якщо “Гражина” подає власне “слов’янський варіант” трактування жіночого образу, то в “Конраді” бачимо тяжіння до європейської моделі.

У “Гражині” створено войовничий образ жінки, яка вирішує не лише долю власної сім’ї, а й несе відповідальність за долю людей, які від неї залежні. Гражина є носієм моральних засад та народної пам’яті, але в той же час – це жінка-воїн, яка в тяжку хвилину здатна діяти рішуче і брати відповідальність на себе. Образ Гражини можна порівняти з образом княгині Ольги.

Сівицька зауважує з цього приводу: “Якщо маскулітність Літавора була представлена в тексті як пиха, зверхність, невтамована жага влади і багатства, то жіночість Гражини втілювала собою любов і дух нації. Зміна чоловічої та жіночої ролей демонструє, що “лицарем духу” є жінка, а не традиційно – мужчина, є визнанням правдивості так званих жіночих відчуттів”[249,c.35].

Зовсім інший підхід до творення жіночого образу в “Конраді Валенроді”. Тут ми маємо середньовічну західноєвропейську парадигму з образом прекрасної дами, яка сидить у високій вежі, чекаючи на свого лицаря. Та разом з тим не можна

стверджувати, що контактено-генетичних зв'язків із слов'янською літературою зовсім немає – на згадку приходить образ Ярославни, яка плаче за чоловіком в Путивлі-граді на валу зі “Слова о полку Ігоревім”. Про цю пам'ятку Міцкевич згадував у Паризьких лекціях.

У “Гражині”, як і в “Конраді Валенроді”, ми бачимо ще один мотив, який романтики запозичили з часів середньовіччя, – прийом карнавалізації, вдягання маски. Гражина вдягає маску чоловіка, Конрад Валенрод – маску хрестоносця.

М. Бахтін, аналізуючи середньовічний карнавал, писав: “на противагу офіційному світові карнавал на певний час тріумфально визволявся від пануючої правди та наявного устрою, на певний час скасовувалися всілякі ієрархічні стосунки, привілеї та норми, накази. Був він істинним святом часу, святом відновлення, відродження та змін” [183,с.47]. Це стосується взагалі принципу застосування прийому карнавалізації в літературі.

Великою мірою цей прийом був спровокований самими тодішніми умовами існування, але, з іншого боку, це можна пояснити загальною налаштованістю романтиків на застосування принципу гри, коли свій стає чужим, чужий – своїм, зникають бар'єри. Це якщо говорити про романтизм взагалі, якщо ж повернутися до реалій Російської Імперії, то в тих умовах надягання маски було способом виживання, способом збереження особистої тотожності.

Сівіцька з цього приводу зауважує: “Поруч з новою історичною ситуацією, а також поруч з вихованням національної і революційної свідомості, виникала також нова ситуація моральна, починався конфлікт традиційних цінностей з необхідністю відмови від них задля добра спільноти. З'являлась подвійна моральність патріотів та революціонерів” [248,с.40]. Валенродизм став ознакою часу, візитною карткою покоління.

У “Гражині” та “Конраді Валенроді” також викристалізовується ще одна риса власне романтизму недержавних націй – вибір між особистим щастям і служінням своїй землі, своєму народові. Гражина порушує патріархальний родинний устрій, вибирає між чоловіком та батьківщиною, і обирає громадське, а не особисте. Перед таким самим вибором постає і Валенрод, він не може бути щасливим, коли Литва страждає, і обирає служіння батьківщині – *Szcześćia w domu nie znalazł, bo go nie było w ojczyźnie*.

Конрад Валенрод став знаковою фігурою для польської культури, надзвичайно дискурсивною. Практично кожен дослідник польського романтизму звертається до цієї проблеми. Надзвичайно важким було питання де є “своє”, а де “чуже”, чим може пожертвувати людина заради вищої мети. Іван Франко свого часу не зміг сприйняти цієї проблеми двійництва і написав статтю „Поет зради” [164], в якій висловив своє негативне ставлення до такого стилю боротьби за незалежність. В той же час український письменник не відчув екзистенційної трагедії Валенрода, як , власне, й самого автора.

Наприкінці вважаємо за необхідне вказати ще на один концепт романтичної поетики. Це особливе місце поета, поетичного слова в суспільстві. В “Конраді Валенроді” роль носія народної пам'яті відіграє вайделот, що вважає за свою місію донести до прийдешніх поколінь історію про національного героя.

I żyć – ażebym sławę twego czynu

Zachwał światu, rozgłosił na wieki.
 Obiegnę Litwy wsi, zamki i miasta,
 Bard dla rycerzy w bitwach, a niewiasta
 Będzie ją śpiewać dla swych dzieci;
 Będzie ją śpiewać, i kiedyś w przyszłości
 Z tej pieśni wstanie mściciel naszych gości.

[228,II,c.136 – 137]

Таким чином означено месіанізм поета, що пробудить національну свідомість і підніме народ до боротьби за майбутнє. Особливу роль поезії було окреслено ще німецькими філософами, але саме в романтичній літературі слов'янських народів ця місія набула особливого значення. Почав формуватися логоцентризм в культурі, в суспільній свідомості, поезія вийшла за межі власне літератури. Що стосується творчості Міцкевича, то до концепту месіанізму, власної місії, та місії польського народу він ще неодноразово повертатиметься.

3.5 Ідеологема месіанства

Якщо говорити про поетику та естетику романтизму, то вагоме місце займає концепція месіанізму, котра була започаткована ще німецькою ідеалістичною філософією, а потім розвинулась німецькій романтичній літературі. Саме в працях німецьких романтиків чи не вперше було поставлено питання про місце та роль поета і поезії у суспільстві. Цей тип месіанізму можна окреслити як індивідуалістичний месіанізм: поет протиставляється суспільству.

Тут можна говорити більше про індивідуалізм, особистісну позицію поета. Такі вияви індивідуалізму більше характерні для літератур незалежних, імперських націй, де поет не відчував потреби говорити від імені всього народу, відстоювати право народу на існування, а міг говорити лише від свого власного імені. В даному контексті саме таким чином можна охарактеризувати позицію Пушкіна як представника імперської літератури.

У той же час серед недержавних слов'янських народів починає зароджуватись інший тип месіанізму – колективний, чи „народний”: коли завдяки позиції поета, народу надається першочергова, провідна роль. Таке слов'янське самоусвідомлення великою мірою було ініційоване працями Гердера і його поглядом на роль слов'ян серед народів Європи. Про такі тенденції писалося досить багато, натомість, варто звернутись до ще одного надзвичайно поширеного явища XIX століття – масонський рух. На нашу думку, надзвичайно продуктивним є зауваження Анатолія Виноградова про те, що серед різноманітних релігійних і політичних течій, можливо, найповніше ідею месіанства розкривають вільні каменярі Польщі, тобто масони [26].

Для першої половини XIX століття характерні духовні пошуки в християнстві. Офіційна церква не давала відповіді на чисельні запитання, люди шукали відповіді

поза межами офіційних інституцій. Особливо такі тенденції були притаманні вищим верствам населення.

У вітчизняній науці масонський рух до кінця не досліджений, що було зумовлено упередженим ставленням церкви на початку його виникнення, а потім певними ідеологічними табу радянського періоду. Хоча в царській Росії дослідники вказували на певний зв'язок ідеологем месіанства з масонським рухом, який в XIX столітті набув надзвичайного поширення в російській імперії. Серед новітніх досліджень цього явища можна згадати працю Серкова "Історія російського масонства XIX століття" [143].

Однією з найбільш обґрунтованих месіаністичних концепцій була концепція польського месіанізму, що постала в "Книгах польського народу та пілігримства польського" Адама Міцкевича. А. Валіцький так характеризує польський месіанізм: "...був він (месіанізм – Т. Д.) окремим напрямком польської романтичної думки, головним чином характерним для еміграції, народженим в контексті французької думки,... з посиланнями на великі системи німецької філософії..." [21, с.6]. Розвиток месіаністичних ідей серед слов'янських народів тісно пов'язаний з початком національного відродження, з процесом формування модерних націй. Близькі за типологією явища можна віднайти також в чеському, сербському романтизмі. Тобто в романтизмі недержавних народів.

До проблеми генетичної спорідненості "Книг буття українського народу" (кінець 1840) Миколи Костомарова та "Книг польського народу і польського пілігримства" (1832) Адама Міцкевича зверталися неодноразово. Причому перший компаративний аналіз цих текстів був зроблений міністром народної освіти графом С.С. Уваровим під час розслідування справи "Кирило-Мефодіївського братства", а також графом О. Ф. Орловим, який очолював комісію з розслідування справи братчиків. Чисельні українські автори (П. Зайцев, В. Семевський, М. Зеров) у різні часи зверталися до порівняння текстів. Увага концентрувалася не так на ідейному аналізі текстів, як на порівнянні "збігів" і "розбіжностей".

Зеров не безпідставно зауважував: "Думки та ідеї братства, а головне, його ентузіазм, "апостольство любови к ближньому", знайшли собі відгомін у Шевченковій творчості... Шевченко був голосом тієї самої пори, переживав ті самі настрої" [66, с.145]. Також можна згадати статті Дмитра Чижевського [194] і Петра Одарченка [120], в яких аналізується вплив Міцкевича на українську літературу.

Метою нашого аналізу є не лише дослідити ці вагомні явища суспільної думки першої половини XIX століття з точки зору виявлення в текстах ідеологеми месіанства, а й вписати їх у суспільний дискурс того часу. В даній роботі ми не торкаємося текстологічних проблем, які, на жаль, досі не розв'язані у вітчизняній науці, це стосується і тексту Костомарова, і текстів Шевченка. Матеріали "Кирило-Мефодіївського братства" ще чекають на свого неупередженого коментатора. З певних політичних причин діяльність братства інтерпретувалася досить однобічно, з позицій революційно-демократичного поступу, зображувалася як перший крок українського народу до соціалістичної революції. Саме такий акцент є домінуючим у монографії Г. Я. Сергієнка "Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство" (1983) [141]. Повністю всі матеріали, що стосуються діяльності організації, а також перебіг слідчої справи були опубліковані лише 1990 року. У нашому дослідженні

ми опираємось на матеріали саме цього видання.

Хоча участь Тараса Шевченка в діяльності організації згадувалася майже завжди – докладно проаналізована не була. Це пояснюється тим, що як у Шевченковій творчості цього періоду, так і в діяльності братчиків в основних документах була відкрито виражена ідеологема месіанства українського народу.

Під месіанством ми розуміємо концепцію особливого призначення (місії) народу, який мислить себе послідовником Христа – месії та йде шляхом страждання і спокутування гріхів для того, щоб спасти світ і привести інші народи до Воскресіння. Месіанство як явище в кожному окремому випадку набуває певних індивідуальних характеристик, пов'язаних зі специфікою як становища народу, так і з індивідуальною позицією автора.

Серед концептів месіанства в зазначених текстах вважаємо за можливе виокремити найбільш характерні:

1. Вплив і символіка Старого Заповіту, звернення до образу єврейства як богообраного народу (особливо це помітно у текстах Міцкевича).
2. Ідеалізація минулого народу і віра в реальність відродження Золотої доби – найяскравіше відображена у тексті Костомарова.
3. Використання християнської символіки. Не ортодоксальне християнство, а власний духовний пошук. Богоборство і богоствердження – найхарактерніші для Шевченка.

Разом з тим всі три концепти певною мірою присутні в кожному зі згаданих текстів. Слід зауважити, що в даному разі цикл “Три літа” розглядається як цілісний метатекст.

1832 року в Парижі вперше побачила світ “Книга польського народу і польського пілігримства”. Протягом вісімнадцяти місяців її було перекладено французькою мовою. Книга дала поштовх для роздумів не лише чисельній польській еміграції, а й привернула увагу всієї Європи. Варто зауважити, що російськомовний переклад тексту вийшов друком лише 1917 року. “Книга польського народу і пілігримства польського” створювалася одночасно з такими шедеврами як “Пан Тадеуш” і III частина “Дзядів”. Це був час переосмислення поразки повстання 1830 року, пошук польським народом нових шляхів, а також період авторського спокутування провини перед Батьківщиною. Міцкевич тяжко переживав той факт, що у вирішальний для батьківщини момент він не був разом з народом, не брав участі у повстанні. Цікаву інтерпретацію дає Грабович, вважаючи, що у поета було почуття провини перед російськими друзями, які любили Міцкевича і високо поцінювали його поезію [39,с.54]. Це досить проблематична теза. Все, що поет мав сказати своїм друзям-росіянам, він висловив у вірші “До друзів-росіян”. Для Міцкевича була принципова різниця між Російською імперією як концептом, і росіянами, з якими його пов'язували товариські стосунки, що розділяли його погляди, і на імперію також.

Наприкінці 1840 років Микола Костомаров пише “Книгу буття українського народу”, яка стає разом із “Статутом Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія” важливим теоретичним та ідеологічним документом громади. Якщо твір Міцкевича написаний після поразки повстання, то “Книга буття українського народу” має більш прагматичний характер, є планом дії. Як зазначав Микола Зеров:

“Міцкевичу властивий містицизм, сподівання чуда, його “Книги” – розпачливий псалом, тоді як твір Костомарова скоріше – “бойовий політичний маніфест” (хоч і не цілком позбавлений релігійно-містичної форми)” [66,с.140].

Близькими до діяльності масонських лож були університетські гуртки філолатів і філаретів. У 1818 році Міцкевич керував відділом “літератури і гуманітарних наук” гуртка філолатів. Виноградов зазначає: “Глибоке вивчення рідного краю, незатьмарене ніякими сумнівами прагнення до відродження батьківщини і самобутньої культури – все це окриляло і надихало філолатів” [26,с. 23].

Серед найважливіших впливів ідеології вільних каменярів у тексті Міцкевича нам бачиться звернення до образу єврейського народу – народу пілігрима, позбавленого власної землі. Міцкевич проводить паралель між єврейським і польським народами: “В пілігримстві вашому по чужій землі, ви як народ Божий в пустелі” [228,VI,с.45].

Текст відображає віру у відродження народу, який повстане із мертвих. У творі використана біблійна символіка, структура Святого письма, а також притчевість. Метафоричність, запозичення образної системи. Міцкевич пише: “Не помер Польський Народ: тіло його лежить в домовині, і душа його покинула, вона пішла від життя в загальний край, де чекають на спокуту, вона увійшла в приватне життя народів, які несуть ярмо неволі в своєму краї і поза своєю країною, вона пішла, щоб бачити їхні страждання. І на третій день душа вернеться в тіло своє, і Народ повстане із мертвих, і всі народи Європи виведе з неволі” [228,VI,с.17].

Це перегукується зі словами Костомарова у “Книгах буття українського народу”: “Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже приходить голос і пробудить” [75,I,с.258].

У Шевченка читаємо:

Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти.

[170,I,с.233]

Братство Кирила та Мефодія було створене практично при університеті св. Володимира у Києві. Слід також згадати той факт, що Київ відігравав неабияку роль у діяльності як декабристів, так і польських змовників. Саме в Києві під час щорічних контрактів відбувалися таємні засідання, і саме в київській фортеці були ув’язнені учасники польського повстання. Ці факти не могли не впливати на організаторів Слов’янського братства. Не випадково головним слідчим у справі

братчиків був призначений “досвідчений” граф Орлов, який у 1825 році брав участь у придушенні повстання декабристів, тобто орієнтувався в ситуації.

Слід зауважити, що, на відміну від “Пілігримки” Міцкевича, на глибинну структуру як “Закону Божого”, так і в цілому на діяльність “Слов’янського союзу”, мало вплив не лише масонство, а передусім слов’янофільство. Хоча зовнішня атрибутика була явно запозичена у союзу вільних каменярів. Це і таємна присяга, яка давалася вночі на території Софіївського монастиря, обручка з зображенням св. Кирила та Мефодія, символічна ікона і т. п.

Про духовну і генетичну спорідненість суспільних рухів, про атмосферу часу писав перший дослідник “Кирило-Мефодіївського братства” граф Орлов у своїй доповідній записці Миколі I “Про слов’янофілів”: “Проведення справи про слов’янське братство св. Кирила та Мефодія показало, що ідеї про відновлення в кожній землі народності, мови, власної літератури, про поліпшення стану людей і об’єднання всіх слов’янських племен в одне ціле не належать одним особам, які проходять по справі Слов’янського братства. Заняття вчених подібними ідеями в наш час зробилось ніби необхідністю” [75, III, с.306]. Цікавим є те, що першим, хто зазначив спорідненість українського руху з польським, був саме Орлов.

Альбом “Три Літа” об’єднує твори, написані Шевченком в 1843 – 45 роках під враженням першої та другої подорожей на Україну. Поет не був на батьківщині чотирнадцять років. Він повернувся визнаним художником, автором “Кобзаря”, можна сказати, що саме в цей час почав творитися образ Пророка, провідника нації. У цей період поет зближується з Костомаровим, Кулішем та іншими членами Кирило-Мефодіївського товариства. Він переймається їхніми інтересами, тим більше, що вони цілком суголосні його власним почуттям, а братчики, в свою чергу, бачать в Шевченкові живе втілення власних мрій і почувань. І. Дзюба розглянув питання шевченківського “слов’янофільства” у нарисі “У всякого своя доля: (Епізод із стосунків Шевченка зі слов’янофілами)” (1989).

На нашу думку, цикл шевченкових поезій “Три літа” генетично більш споріднений з текстом Міцкевича, ніж з текстом Костомарова. Варто згадати, що Шевченко перебував у Вільні в той час, коли польський рух став особливо активним, і майбутній поет мав змогу безпосередньо спостерігати за подіями.

Можна виокремити спільні мотиви з “Книги буття польського народу” і III частини “Дзядів”, особливо те, що стосується зображення Російської імперії та образу Петербурга. У “Книгах буття” Міцкевич пише: “... І вся земля стала невольницею; і не було ніколи подібного рабства у світі ні раніше, ні пізніше, крім рабства в Росії наших днів”. У Шевченка образ російського рабства з’являється неодноразово, наприклад у поемі “Кавказ”, і боротьба одного народу проектується на боротьбу з рабством взагалі.

Особливе місце у всіх трьох текстах має історичний концепт, історія всесвітня і історія слов’янська. Героїчне минуле є передумовою особливої місії в майбутньому, але разом з тим, кожен автор акцентує увагу на особливо важливому, з його точки зору, історичному моменті. Костомарову властиве чи не найбільше замилування минулим: “... козацтво піднялось. А за ним весь народ – вибили і прогнали панів, і стала Україна, земля козацька, єсть то вольне, бо всі були вільні

та рівні” [75,II,c.256].

Натомість Шевченко критичніше ставиться і до історії, і до слов'янофільства.

Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,

Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова.
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми –
Все розберіть...

[170,I,c.252 – 253]

У той же час поруч з таким критичним ставленням до сучасників і до історії в шевченківських текстах цього періоду видно абсолютну впевненість у майбутній долі, волі та винятковій місії українського народу серед слов'янства. Ці тенденції наявні вже у перших творах циклу:

Чигирине, Чигирине,
Мій друже єдиний,
Проспав еси степи, ліси
І всю Україну.
Спи ж повитий жидовою,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Підростуть, гетьмани.
...
може верну знову
мою правду безталанну,
моє тихе слово...

[170,I,c.171]

У поемі “Кавказ” автор наголошує: “Встане правда! Встане воля!”.

У циклі “Три літа” поет неодноразово звертався до Святого Письма. Епіграфом до рукописного альбому стає цитата 5-го плачу пророка Єремії, що відразу налаштує читача на певний лад, навіює думки про певні паралелі. Автор неодноразово цитує Біблію, це і епіграфи до найбільш концептуальних творів (“Сон (комедія)”, ”Кавказ”, “І мертвим, і живим...”, “Великий льох”, “Єретик”, “Осика”). Те, що цитування не завжди є прямим, і автор допускає певну варіативність тексту, демонструє шевченківське ставлення не лише до самого принципу канонічності, але й ставлення до себе самого. Адже потрібна певна сміливість, аби дозволити собі бавитися з канонічними текстами, але, з іншої точки зору, такий підхід був повністю обумовлений романтичною естетикою.

Особливе місце посідають переспіви Давидових псалмів. Тут особливого звучання набуває мотив Воскресіння:

І встануть з праведними
Злії з домовини.
Діла добрих обновляться,
Діла злих загинуть.

[170, I, с.258]

Слід також зауважити, що автор розташовував вірші в альбомі не за хронологією написання, а за певною символікою чисел. Самих віршів в альбомі 33. Можливо найліричніший вірш циклу “Маленькій Мар’яні” був записаний під 12 номером, “Сон” – 13. “Заповіт” був записаний 33-м. Символічно, що дата написання “Заповіту” – 25 грудня, Різдво Христове. Такі ігри з кодуваннями та цифровою символікою були актуальні у той час, можна вказати і на масонські впливи, для яких було характерним використання біблійної символіки цифр. З іншого боку це також підкреслює факт авторського самовизначення, самоокреслення себе як Пророка. Разом з тим, на нашу думку, шевченківське самовідчуття як Пророка має витoki в усвідомленні провіденційної місії українського народу, ототожненні себе зі своїм народом, а вже потім виокремлення себе як речника народу.

Спаси мене, помолюся
І воспою знову
Твої блага чистим серцем,
Псалмом тихим, новим.

[170, I, с.255]

Ці тенденції почали проявлятися саме в циклі “Три літа” і глибше втілилися в ліриці наступних періодів. Звідси впливає така жорстока самоцензура і клопітка робота над власним образом.

Насамкінець слід зауважити, що аналізовані тексти повністю вписуються в парадигму романтичної естетики, вони є яскравими прикладами романтичного світобачення і духовних пошуків свого часу. В цьому параграфі ми практично не зверталися до творчості Пушкіна. Це пояснюється насамперед тим, що в творчості російського поета виявляється насамперед індивідуальне месіанство, його індивідуальна позиція як Поета, Пророка. В центрі ж нашої уваги були концепти пов’язані з месіанством національним, що у творчості Пушкіна виявляється перш за все в імперському дискурсі, про що говорилося в попередніх параграфах.

3.6 Реалізація концепції нації через творення літературного національного міфу

Питання множинності ідентичностей людського “Я” завжди було в колі досліджень філософів різних часів. Як зазначає Ентоні Д. Сміт, вже в міфі про Едипа яскраво висвітлюється проблема ідентичності. “Він (міф – Т.Д.) показує, яким чином Я складається з розмаїтих ідентичностей та ролей – родинної, територіальної, класової, релігійної, етнічної та родової” [146,с.13].

Якщо для Західної Європи основним важелем на шляху до національної ідентичності був закон і право вибору: “тоді як західна концепція проголошує, що індивід має належати до певної нації, але може вибрати, до якої саме приєднуватись, незахідна, або етнічна, концепція не припускає такої широти поглядів. Чи то людина залишатиметься у своїй спільноті, чи то емігрує до іншої, вона завжди неминуче й органічно залишатиметься членом спільноти, в якій народилась... нація – це передусім спільнота людей, об’єднаних спільним походженням” [146,с.20 – 21]. Ентоні Сміт підкреслює різницю, між західною, громадянською моделлю національної ідентичності і етнічною, що, утвердилася в Східній Європі. Він зазначає, що те місце, яке має закон у західній, громадянській моделі, в етнічній моделі посідає народна культура, здебільшого мова та звичаї. [146,с.21]

Варто зазначити, що така модель є доволі схематичною та спрощеною, оскільки не можна однозначно описати модель формування національної ідентичності як західноєвропейських націй, так і східноєвропейських. І маємо сміливість зауважити доволі спрощену схематичність, особливо процесу формування нації серед поляків, і процесу формування Російської імперії, а також цілого ряду питань, які паралельно вимагають свого вирішення.

Продуктивнішим щодо цього питання є підхід Бенедикта Андерсена, який визначає націю як “уявлену політичну спільноту, притому уявлену як політично обмежену та суверенну” [1,с.22]. Особливо цікавим, на нашу думку, є твердження про те, що нація є уявленою, є “оскільки представники навіть найменших націй ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності” [1,с.22].

Одним із завдань нашої роботи є аналіз співвіднесеності між національним міфом та моделлю нації в структурі художнього тексту. Свою увагу ми сконцентруємо в основному на двох епохальних творах слов’янської літератури, на поемі Адама Міцкевича “Пан Тадеуш” та романі у віршах “Євгеній Онєгін” Олександра Пушкіна. Оскільки, на нашу думку, саме в цих текстах авторам вдалося до певної міри створити модель нації, створити праобраз такої “уявленої спільноти”

Вибір даних текстів зумовлений певними чинниками. По-перше, ці два твори є типологічно близькими і провокують на компаративний аналіз саме своєю близькістю, по-друге, те непересічне значення, яке відіграли вони обидва в розвитку національних літератур, по-третє, ці тексти демонструють процес формування та становлення національної ідентичності двох народів, з одного боку, а з іншого, демонструють реалізацію національних міфів про ідеальне суспільство,

а також добре відображають стан суспільної свідомості на момент написання текстів. Щоби повніше розкрити поставлену мету, вважаємо за необхідне звернутися і до цілого ряду інших текстів.

Пушкін писав “Євгенія Онегіна” протягом семи років – з 1823-го року по 1830 рік. Автор почав працювати над романом ще у південному засланні в Кишиневі, а закінчив роботу знаменитою Болдінською осінню. Разом з романом мужнів і дорослішав і сам автор. Хоча, як зазначав П. Антокольський, Пушкін з самого початку був переконаний в тому, що “Євгеній Онегін” – найкращий його твір” [2,с. 4]. Поема Міцкевича була написана в 1832 – 34 рр., хоча задум виник у 1831 р. під час перебування поета під Познанню. Міцкевич вказував, що задумав “щось на зразок шляхетської ідилії, близької до “Германа і Доротеї” Гете”.

Те, що твори вийшли за межі задумів їхніх авторів, цілком природно, оскільки тогочасна літературна ситуація вимагала появи широких полотен, в яких би було відображене народне життя (народ в широкому сенсі), демонструвалася модель ідеального суспільства, тобто створювався національний (народний) міф. Обидва тексти є міфотворчими. Вони створюють міф про суспільство, громаду.

У тексті Міцкевича ми бачимо зображення власне тієї надродини, тієї моделі суспільства, яку Сміт визначає як етнічна модель нації, та при всьому цьому не можна забувати того факту, що Річ Посполита ніколи не була етнічною державою. І якщо говорити про модель, то це ні в якому разі не є родина за ознакою етнічності, автор сам звертає увагу на те, що спільною родиною віддавна жили поляки та литвини. Однак, тут всі пов’язані між собою кровними узами, створюють свій мікросвіт, який живе за давніми законами, законами ще державницької Польщі, сама назва твору відсилає нас до тих милих авторському серцю часів, коли всі справи вирішувалися по совісті, коли совість була законом.

Поема Міцкевича пронизана темою любові до батьківщини. Створена після поразки листопадового повстання, вона відображає прагнення до консолідації народних сил задля здобуття волі. Автор свідомо завершує дію твору напередодні війни 1812 року, коли в народі ще була жива надія на вивільнення Польщі з-під російської корони. Це є також елементом міфу, загально польського міфу про очікування Наполеона-визволителя. Вагомість війни 1812 року для поляків, їхні очікування пов’язані з приходом Наполеона автор підкреслює неодноразово.

O rok ów! Kto ciebie widział w naszym kraju!
Ciebie lud zowie dotąd rokiem urodzaju,
A żołnierz rokiem wojny; dotąd lubią strzy
O tobie bajać; dotąd pieśń o tobie marzy.

[228,IV,c.303]

Автор детально описує побут, звичаї, спосіб життя шляхти, особливу увагу звертає на рідні пейзажі. Поема починається саме зі слів любові до рідної землі. Класичними стали рядки:

Litwo! Ojczyzna moja! Ty jesteś jak zdrowie.
Ile cię trzeba cenić, ten tylko się dowie,
Kto cię stracił. Dziś piękność twą w całej ozdobie

Widzę i opisuję, bo tęsknię po tobie.

[228,IV,c.9]

Можна сказати, що твір Міцкевича яскраво ілюструє виявлення етнічної моделі нації, як її визначає Сміт: "...Її визначальною рисою є наголос на спільності походження й рідної культури. ... Етнічна модель... має низку граней. Перша з них становить наголос не так на території, як на походженні... Націю розглядають як якусь "надродину", що аби обґрунтувати свої претензії, пишається своїми родоводами та генеалогіями..." [146,c.20 – 21]. В тексті "Пана Тадеуша", по суті, твориться міф про Велике Польсько-Литовське князівство, золоту добу державницької Польщі. Не дарма останнім часом поживалися дослідження тексту Міцкевича саме як тексту, створеного на кресах польської, литовської, білоруської культур.

Особливо цікавою в цьому аспекті є стаття Марії Заремби "Пан Тадеуш" кресовий" [281,c.32], де авторка детально аналізує виявлення різних рис саме давньої поліетнічної держави, яка була єдиною державою для поляків та литовців. Безумовно, з позицій сьогодення можна ставити питання про місце українців та білорусів в тій великій родині, але ми розглядаємо польський міф таким, яким він був за часів написання тексту "Пана Тадеуша".

З одного боку, дуже спокусливо сказати, що Східна Європа, і на сучасному етапі розвитку історії демонструє саме етнічний підхід до обґрунтування існування нації. Адже на цій території більшість народів були позбавлені державності, і, отже, через відшукання своїх коренів, виділення власних традицій і своєї мови, вони могли зберегти окремішність, наголосити на своєму існуванні. Та варто зауважити, що Польсько-Литовське князівство було державою багатоетнічною, і польській шляхті, котра боролася проти Російської імперії, на момент написання твору не йшлося про етнічну державу. Для Міцкевича Польща, яку він хотів бачити, була в першу чергу політичним утворенням, державою шляхти, а не холопів.

Саме тому Міцкевич таку велику увагу звертає на зображення традицій, практично в кожній деталі наголошується на зв'язку з історією, славним бойовим минулим.

Tu Kościuszko w czamarce krakowskiej, z oczyma
Podniesionymi w niebo, miecz oburącz trzyma;
Takim był, gdy przysięgał na stopniach ołtarzów,
Że tym mieczem wypędzi z Polski trzech moczarów
Albo sam na nim padnie. Dalej w polskiej szacie
Siedzi Rejtan żaloszny po wolności starcie,
W rękę trzyma nóż, ostrzem zwrócony do łona,
A przed nim leży Fedon i żywot Katona.

[228,IV,c.11]

У романі "Євгеній Онегін", звичайно, немає такої войовничості. Адже автор – представник державної, імперської літератури. В нього нема політичного завдання – закликати до боротьби, навіювати почуття власної національної гідності. Все й так зрозуміло. Поет з надзвичайною любов'ю описує російські пейзажі, кожен з них може сприйматися як окремий ліричний твір, але перед Пушкіним стояла інша мета . Простір роману поділений на штучний – світ міста, зіпсований впливами Заходу, і

природній – світ села, світ справжньої Росії, де ще збереглися “преданья старины глубокой”, де можна пережити справжні почуття, де існує гармонія між людиною і природою. Саме село, а не місто, на нашу думку, є квінтесенцією справжньої російськості, з її гостинністю, скоморохами, іменинами, сусідськими традиціями, суспільною думкою громади, врешті-решт зі справжньою російською природою.

Так само важко говорити про російську етнічність в умовах Російської імперії. Текст Пушкіна є швидше пошуком цієї етнічності. Оскільки імперія вже за своїм визначенням є поліетнічним конструктом. Варто зауважити, що на момент написання твору російська еліта опинилася в умовах певної кризи. Оскільки дворянство – еліта орієнтувалося на західні зразки, мовою щоденного спілкування була французька, і можна було констатувати загальну кризу, що, власне, і зобразив автор.

У “Пані Тадеуші” багато пейзажів, автор постійно акцентує увагу читача на їхній “національній приналежності”, навіює йому почуття любові до батьківщини. У Пушкіна ж пейзаж виконує в більшості випадків суто естетичну функцію, само собою зрозуміло, що це російський пейзаж, але автору не треба постійно акцентувати на цьому увагу. Це в нього є само собою зрозумілим, постійного сугестування не потребує, і таким чином виражається самий дух російської самодостатності, російського самоствердження. Пушкінові не потрібно дискутувати з читачем про те, чия природа краща – італійська чи місцева, як це робить польський поет, все і так зрозуміло.

Серед міфотворчих елементів можемо виокремити ряд концептів, ряд символів, на яких, власне, і ґрунтується створення національного міфу. Це концепт дому, згадаймо дім родини Горешків, замок, як символ минулого, дім розростається до обійстя, все Сопліцово постає як великий гостинний дім. Тут якраз дуже доречним є англійське прислів'я: “Мій дім – моя фортеця”. В романі Пушкіна також бачимо дім, точніше доми-антиподи – дім Ларіних, як справжній дім, і дім Онегіна як штучний дім. Потім символ родинного устрою, як символ справжності людських стосунків. Ще можна згадати зв'язок з народними традиціями, причому ланцюгом між простим народом і світом знаті в обох випадках виступають жінки – Зося і Тетяна.

Варто звернути увагу на концепт історії. Якщо в “Пані Тадеуші” присутні постійні екскурси в історію, славне минуле предків, то роман Пушкіна є історичним лише в тому сенсі, що автор детально й історично достовірно відобразив певний момент життя, але зафіксував його в найменших дрібницях.

Слід також звернути увагу на релігійний аспект. Це той момент, який суттєво відрізняє два тексти. І тут можна говорити як про світоглядні позиції авторів, так і про суспільні вимоги. “Євгеній Онегін” є, так би мовити, релігійно нейтральним. Автор звертає увагу на народні звичаї, обряди, прикмети. Його героїня (Тетяна), є “русская душою”.

Татьяна верила в преданья
Простонародной старины,
И снам, и карточным гаданьям,
И предсказаниям луны.

[133,V,c.87 – 88]

Але, безумовно, це не є ортодоксальне християнство, це народні вірування, які беруть свої витoki ще в поганські часи. Автор таким чином наближає героїню до народу, декларує зв'язок з народом, недарма в її вихованні таку велику роль відіграла саме няня.

З текстом Міцкевича все зовсім інакше. На відміну від роману Пушкіна, тут постійно підкреслюється релігійна ідентифікація автора. Це має подвійне пояснення: по-перше, безпосередньо авторський світогляд, по-друге, концепція польської романтичної літератури взагалі, в якій релігійний мотив був одним з провідних. Польські дослідники зазначають: “В польському романтизмі особливо виразно виділялися історичні імплікації ідеї Бога та релігії. Беручи до уваги національну ситуацію, виняткове значення отримав мотив теодицеї – виправдання Божих діянь в історії. Бог польського романтизму мав свою історію. Був традиційним “Богом батьків наших”, а також створеним в межах передлистопадової ідеології “Богом волі” з вірша Северина Гощинського. А потім став “Богом свободи”, Богом польського месіанізму” [214,c.21 – 22].

Початок поеми несе в собі яскраво виражену релігійну конотацію, після майже молитовного звернення до Батьківщини, автор вводить в текст молитву до Святої Діви Марії, заступниці знедолених і зневірених, яка захищає і підтримує поляків на їхньому шляху.

Panno święta, co jasnej bronisz Częstochowy
I w Ostrej świecisz Bramie! Ty, co gród zamkowy
Nowogródski ochraniasz z jego wiernym ludem

[228,IV,c.9]

У ситуації втрати державності католицизм виконував функцію збереження нації, протидіючи православній Росії. Конфлікт між двома народами мав не лише національний ґрунт, а й релігійний, тут зливалося і національне, і релігійне, точніше, релігійне стало втіленням національного. Микола Бердяєв підкреслював: “... конфлікт між Росією та Польщею є перш за все конфліктом православної душі та душі католицької. І в середині слов'янства це зіткнення православної та католицької душі набуває особливої гостроти” [9,c.162].

Так само можна говорити про відмінність у сприйнятті образу Наполеона. Ми вже згадували про створення особливого наполеонівського міфу поляками, який цілком відмінний як від тогочасного, так і від сучасного російського міфу. Польський автор наділяє наполеонівський похід рисами священної визвольної війни.

Wszyscy pewni zwycięstwa, w niebo ręce
„Bóg jest z Napoleonem, Napoleon z nami!”

[228,IV,c.305]

Символічного значення набуває образ ксьондза Робака. З пихатого гонорового шляхтича він перетворився на будителя нації. Веде агітацію серед народу, готує населення до виступу проти російської влади. Символічним стає його друге ім'я – робак – хробак, який плазує по землі, щоб спокутувати гріхи гордині, гріхи молодості, адже скільки сил і часу було згаяно на дрібниці. Тому саме для служіння

Батьківщині він готує свого сина Тадеуша. Молодик отримав строге виховання, на відміну від Онегіна, він є наївним і не зіпсутим. Саме морально-етичною конотацією відрізняються ці два типологічно близькі образи.

Tadeusz, chociaż liczył lat blisko dwdzieście
I od dzieciństwa mieszkał w Wilnie, wielkim mieście,
Miał za dozorcę księdza, który go pilnował
I w dawniej surowości prawideł wychował.
Tadeusz, zatem przywoził w strony swe rodzinne
Duszę czystą, myśl żywą i serce niewinne...

[228,IV,c.28]

Пушкін свого героя представляє зовсім інакшим:

Как рано мог он лицемерить,
Таить надежду, ревновать,
Разуверять, заставит верить,
Казаться мрачным, изнывать,
Являться гордым и послушным,
Внимательным иль равнодушным!

[228,V,c.11]

В обох текстах автори застосовують систему дзеркал, щоб виділити, підкреслити головні риси героїв. Цей плідний прийом неодноразово використовується в художніх творах, адже на тлі одного героя яскравіше, чіткіше видно риси іншого. Так, образ Тадеуша проектується на образ Графа, образ Протасія на образ Гервасія, панни Зосі – на панну Телімену і т.д. Таким чином досягається множинність різноманітних кутів проекції. Те саме можна сказати і про роман Пушкіна, де персонажі також поданні парами: Онегін – Ленський, Тетяна – Ольга, мати – няня.

На окрему розмову заслуговують жіночі образи в текстах. Ідеалом жінки у Міцкевича є панна Зося. Вона абсолютно пасивна, автор зображує лише її зовнішність, психологічний портрет практично відсутній, вона наділена цілим набором традиційних для справжньої жінки позитивних рис: красива, добра господиня, наївна, безпосередня, в своїх вчинках керується волею інших. На згадку приходять лицарські романи з культом прекрасної дами, де дама нічого не вирішувала. Її антипод – тітка Телімена, яку автор зображує сатирично. Авторські симпатії на стороні племінниці, а не тітки. Телімена просто дзбан негативних рис: вона не молода, не працьовита, не наївна, вона спокушає юнаків, не дотримується обітниць, не є патріоткою. Вона захоплюється Петербургом, пишається своїми зв'язками в столиці Росії, хоче туди відправити юного Тадеуша, щоб там спокусити

Зовсім інший підхід у трактуванні жіночої сутності у Пушкіна. Його цікавить внутрішній світ героїнь. І перш за все Тетяни, вона відрізняється від інших жіночих образів перш за все глибиною. І саме тому автор практично до мінімуму зводить її

зовнішню характеристику, заглиблюючись в опис духовного світу.

Дика, печальна, молчалива,
Как лань лесная боязлива,

...

Задумчивость, ее подруга
От самых колыбельных дней,
Теченье сельского досуга
Мечтами украшали ей.

[133,V,с.41]

На відміну від тексту польського поета, Пушкін наділяє свою героїню правом діяти, подає сильний, справжній характер. Федір Достоєвський підкреслював: "...це (Тетяна – Т.Д.) тип твердий, який стоїть міцно на своєму ґрунті. Вона глибша за Онегіна і, звичайно, розумніша за нього" [54,с.538].

Автор надає Тетяні право вибору, і вона сама вирішує свою долю. В її виборі відображається суть глибинного, майже екзистенційного страждання, закладеного в глибинах підсвідомого.

Но я другому отдана
И буду век ему верна.

[133,V,с.162]

Достоєвський підкреслює: "Висловила вона це саме як росіянка, в цьому апофеоз. Вона висловлює правду поеми... Щастя не в самих лише насолодах, а й у вищій гармонії духу. ... Але яким може бути щастя, якщо воно закладене на нещасті іншого?" [54,с.540].

Разом з тим, хочеться зауважити, що в цьому образі Пушкін втілює чоловічу мрію про ідеал дружини, ідеал жінки, яка поклала своє життя на вівтар служіння Йому, Божеству, мужчині. Можливо це дещо категорично, але тут можна згадати Василя Розанова. Він настільки суголосний Пушкіну – Достоєвському в аналізі подій реальної історії. Філософ пише про жіночий освітній рух 60-х років XIX століття: "мужчині виник новий ідеал жінки-“друга”, матері-“ментора”; і покійно, піддатливо, безвольно вона (жінка – Т.Д.) підкорилась цьому ідеалу; навіть більше того – вона ринулась радісно йому на зустріч, скидаючи з себе браслети, персні, відрізаючи красу свою – коси..."[137,с.102] І підводячи підсумки, Розанов пише: "з характерною для неї недостатністю рефлексії, жінка не зрозуміла аномалії, яка була в основі всього того, – вона покійно, без роздумувань прийняла нову вимогу. Вона взялась за книгу й потягнулась до скальпеля..." [137,с.107].

Таким чином, порівнюючи два непересічні тексти слов'янської літератури, ми не лише проаналізували їхню спільність і своєрідність. Хочемо зазначити, що проаналізовані твори мали величезний вплив на формування національних міфів – польського і російського, самі тексти дають нам дві моделі двох національних міфів, також вони стали поштовхом для формування національних культур взагалі. Ми бачимо, як текст художньої літератури проектує модель нації. На нашу думку, розбіжності, які є в двох текстах, детерміновані саме різницею в політичному становищі. Перед авторами стояли різні завдання: в одному випадку – це були рефлексії, пов'язані з поразкою визвольного руху, автор створював міф, так би

мовити, для самозаспокоєння. В іншому випадку – це було “національне” самоствердження, з одного боку, і з іншого – прагнення вберегти суспільство від штучності, повернення до природності, гармонійності, чого не було в сучасному авторові суспільстві. В тексті “Євгенія Онегіна” ми бачимо, як Пушкін створюючи національний міф, апелював до вічних цінностей, до традиції. Намагався показати, що попри кризу, яку переживає суспільство, воно може досягти гармонії через навернення до природності, духовності, традиції. В тексті Пушкіна ми бачимо, як автор через художній літературний текст передав принаймні два елементи із “заповітної тріади” офіційної народності.

Разом з тим, обидва тексти постали завдяки присутності, хай і не прямо вираженого, дискурсу державності. В одному випадку, державності втраченої, яку потрібно відродити, в іншому – державності як гаранта розвитку суспільства, перед яким стоять завдання, в першу чергу, морально-етичного характеру, а не політичного.

Шевченко творить національний міф, але цей міф не є монолітним, оскільки не було не тільки нації, в сенсі держави, не було її концепції. Якщо Міцкевич міг апелювати до ще недавнього минулого, Пушкін описував те, що він бачив і те, що він хотів би бачити, спостерігаючи щоденне життя, то Шевченкові в цьому плані не було від чого відштовхуватися. Українське суспільство було розділене, не було чіткої соціальної структури, суспільної ієрархії.

Висновки до розділу

Таким чином, проаналізувавши ряд репрезентативних текстів різних періодів творчості поетів, ми побачили, як представлені поняття “свого ” та “чужого” в творчості Міцкевича. Пушкіна та Шевченка. В цьому розділі ми проаналізували окремі тести, поетичні цикли, в яких так чи інакше акцентуються вищевказані категорії з огляду на етнічну приналежність.

Аналізуючи образ Сходу в творчості поетів, ми звернулися до Кримських сонетів Міцкевича, до поезії Пушкіна першого періоду творчості. Поштовхом для аналізу поетичних текстів стала праця Саїда “Орієнталізм”. Цей період творчості для обох поетів був відзначений незаперечним впливом Байрона, що неодноразово зазначалося дослідниками. Відзначається певна світоглядна різниця, якщо розглядати ці тексти в призмі імперського/антиімперського дискурсів.

З огляду на важливість порушених питань для повнішого розкриття теми було зроблено порівняльний аналіз образу Кавказу в текстах Пушкіна та Шевченка. В поемах “Кавказький бранець”, “Тазит” та повісті “Подорож в Арзрум” Пушкін повною мірою виразив колонізаторський світогляд, на противагу Шевченковій поемі “Кавказ”, де автор ототожнює свій народ зі всіма поневоленими імперією народами. “Кавказький полонений” та “Цигани” – це яскраве втілення колонізаторських текстів про кохання білого чоловіка та східної дівчини, сюжет

особливо популярний в поезії романтизму. Своєрідною відповіддю на цей сюжет є “Катерина” Шевченка.

Під час аналізу цієї поеми нас особливо цікавило виявлення авторської свідомості та зображення образу “чужого”. На нашу думку, надзвичайно важливим структурним елементом в обох текстах є позиція автора, авторське ототожнення своєї долі з долею України. “Катерина” великою мірою є відповіддю автора на популярні сюжети про мезальянси між паничами та простими дівчатами. Шевченко подає історію з позиції тієї збездиченої дівчини. Особливого трагізму надає паралель, яку автор проводить між собою та покриткою з одного боку та Україною з іншого.

Категорії “чужого” та “свого”, але вже в поемах Міцкевича “Гражина” та “Конрад Валенрод” стали предметом аналізу в контексті романтичної поезії, з точки зору зв’язку з попередньої традицією, з одного боку, а також в контексті розвитку слов’янських літератур. Нам важливо показати не тільки риси, які вводять ці поеми в загальноєвропейський літературний процес, але й в зв’язку з тогочасними тенденціями розвитку слов’янських літератур. Однією з таких рис є особливе місце поета в суспільстві. Впевненість в тому, що поет наділений особливою місією. В творчості кожного з трьох поетів ми можемо віднайти певні месіаністичні та провіденційні мотиви.

Ідеологема месіанства найяскравіше втілення віднайшла в “Книгах народу і пілігримства польського” Міцкевича та “Книгах буття українського народу” Костомарова як генетично споріднених текстів, а також в циклі “Три літа” Шевченка. Якщо порівнювати розвиток ідеологеми месіанства в творчості Міцкевича, Шевченка та Пушкіна, то можна сказати, що у текстах польського та українського письменників особистий месіанізм тісно пов’язаний з місією власного народу. У Пушкіна, це, передусім, індивідуалізм. Він говорить, перш за все, від себе. На нашу думку, це тісно пов’язано з переконанням у власній правоті, власній силі. Таке переконання йому надавала приналежність до літератури державної нації. Російському поетові не потрібно було боротися за право існування свого народу, своєї літератури, тому він міг собі дозволити говорити перш за все від власного імені.

Різниця між державницькою та не державницькою літературою стає очевидною під час аналізу епопеї “Пан Тадеуш” та роману у віршах “Євгеній Онегін”. Тут є очевидними спільні та своєрідні риси типологічно близьких текстів, в яких автори через творений ними літературний міф спроектували моделі націй. На нашу думку, змога написати такі тексти з’явилась через досвід існування власної держави та бачення суспільної структури. Щодо української літератури, то, говорячи про першу половину XIX століття, ми не можемо назвати типологічно близького тексту не тільки у творчості Шевченка. Українська література не мала такого тексту саме через відсутність досвіду державності, несформованість суспільної інфраструктури. В творчості Шевченка можемо знайти візію справедливого суспільства, але це на рівні загальнолюдського узагальнення, а не на рівні створення концепції нації.

ВИСНОВКИ

Романтична література є яскравим виразником національної ідентичності, особливо в ситуації слов'янських літератур, де формування романтичного стилю відбувалося синхронно з формуванням національної свідомості. В даному дисертаційному дослідженні ми запропонували один з можливих варіантів комплексного аналізу формування національної ідентичності в літературі. Питання формування національної ідентичності, як правило, розглядається історичною наукою як предмет дослідження історії ідей. Разом з тим, вважаємо за можливе розглядати це питання в літературознавстві також, оскільки саме в літературі національна ідентичність знаходила своє конкретне втілення.

Період романтизму для слов'янства був періодом активного пошуку власного місця серед народів Європи, що було спровоковане як зовнішніми чинниками (вплив західної філософії), так і внутрішніми (історичні обставини, які стимулювали інтерес до власної історії, фольклору), це дало поштовх для розвитку національної ідеї.

Питання формування української, польської чи російської національної ідеї в першій половині XIX століття не можна розглядати поза контекстом поняття імперії, та не розглянувши специфіку Російської імперії. Однією з найсуттєвіших для нашої праці рис є те, що до складу Росії увійшли народи, серед яких вона не могла домінувати на рівні ідеї, культури. Сам розвиток цієї імперії був вторинний порівняно з ідеями Західної Європи і збагачувався за рахунок культур народів, які були включені до складу імперій, причому останній факт заперечувався (і заперечується донині) провідними російськими ідеологами. Прикладом однієї з таких маніпуляцій може служити міф про Київ як колиску трьох братніх народів.

За умови відсутності нормального розвитку свободи політичної дискусії, безвільного вираження політичних поглядів у публіцистиці, пресі в умовах російського імперіалізму першої половини XIX століття формувався певний тип логоцентризму, де поет здобував вагому суспільну роль, а література зберігала функцію ідейно-політичного рупора. Тому розвиток національної ідеї був акумульований в літературних текстах, а Шевченко, Міцкевич та Пушкін мають у суспільстві особливе значення як провідники народів. Ця роль до певної міри ними усвідомлювалася, а до певної міри була змодифікована як сучасниками, так і нащадками.

Виразниками національної ідеї в творчості як даних конкретних авторів, так і взагалі в літературі є мовна ідентичність, релігійна ідентичність, зображення “свого” та “чужого”, тобто виокремлення власної ідентичності через вираження

“іншості” у стосунках до іншого. Аналізом національних образів, описом інших народів займається така галузь порівняльного літературознавства як імагологія. Оскільки радянська гуманістика була “правонаступницею” Російської імперії в національній політиці, щодо народів, як входили в склад СРСР, то розвиток імагології став можливим лише з розпадом Радянського Союзу. Якщо в Україні перші дослідження з імагології з’явилися наприкінці 90-х років XX століття, то в західноєвропейській науці ця галузь почала розвиватись в 60-ті роки минулого століття. Важливо наголосити на міждисциплінарному характері імагологічних студій, які включають в себе надбання суміжних наук (філософії, історії, антропології, етнології тощо).

Дослідження національної проблематики, національної своєрідності стало можливим з розпадом Радянської імперії, тому застосування постколоніальної методології для аналізу національної ідентичності в романтичній літературі є цілком обґрунтоване. Однак цей підхід має певну своєрідність, якщо порівнювати з розвитком постколоніалізму в Західній Європі чи США. Ця своєрідність зумовлюється як історичним, так і сучасним розвитком Росії, де на даний момент активізується імперська свідомість і твориться міф про можливість ліберальної імперії. Разом з тим з української перспективи можна говорити про постколоніальний дискурс стосовно Польщі, а, враховуючи вихід зі складу імперії, про деякі елементи постколоніальної парадигми відносно Росії.

Велику роль у вираженні імперської свідомості відіграла та відіграє ідеологія, сформована наприкінці XVIII – початку XIX століть. Ми можемо прослідкувати три типи розвитку національної ідеології. Так само варто врахувати, що саме в цей період була сформована доктрина офіційної ідеології, яка виражалася в самодержавстві, православ’ї та народності. В рамках цієї доктрини, або всупереч їй, писали Пушкін, Міцкевич та Шевченко. Не можна також забувати, що література сама по собі є багатофункціональним явищем, і крім суто естетичної настанови, має також ряд практичних функцій, серед яких можна виокремити націєствердну, націєзберігаючу, а також імперську, антиімперську тощо. Оскільки поняття імперії та імперської ідеології тісно пов’язані, а література може бути інструментом продукування цієї ідеології, ми розглядаємо явище ідеології та зв’язку ідеології та літератури. Слід підкреслити, що багато рис цього дискурсу збереглося в романтичній літературі.

Романтизм був періодом формування національної ідентичності, а у випадку Росії – формуванням імперського дискурсу. Російська інтелектуальна еліта розуміла своєрідність положення держави між Заходом та Сходом, що знайшло своє відображення і в художній літературі того часу. Практично в кожній праці з українського чи польського романтизму дослідники звертають увагу на націєствердні мотиви романтичної літератури, натомість дуже рідко аналізують ці мотиви у російській літературі. Це пов’язано з непопулярністю у недалекому минулому теми імперії, натомість на сучасному етапі розвитку, як ми вже зазначали, можна говорити про зміну в ставленні до імперії і творення позитивного міфу.

У період романтизму зростає роль особистості, індивідуальності поета. Поета в широкому, узагальненому сенсі. Поет відчуває свою причетність до всього, що відбувається, свою відповідальність, усвідомлює себе провідником “мас”. На нашу

думку, і Шевченко, і Міцкевич, і Пушкін усвідомлювали себе провідниками своїх народів, творили свій “автоміф”, “автопортрет” згідно з романтичними уявленнями про місце поета у суспільстві. Ці авторські міфи корелюються залежно від суспільного становища народу на даний момент. Перед поетами стояли різні завдання, оскільки різними було становище їхніх народів. Годі відокремити авторську позицію від історичної ситуації, в якій перебували і Пушкін, і Міцкевич, і Шевченко. Тому месіанський концепт набуває в творчості кожного з трьох авторів специфічної своєрідності. Для Пушкіна це пов’язано на першому етапі творчості з силою його поетичного генія, але поступово він переймається великодержавним пафосом. Міцкевич у своєму месіанстві апелює до Речі Посполитої, і декларує месіанство польського народу, але “польськість” тут треба сприймати із застереженням, не як етнічний феномен, а як політичний конструкт, і себе він бачить рупором саме цієї “польщизни”. Шевченко як представник недержавної нації, намагався спроектувати свою долю на долю українства. Його месіанство пов’язане передусім з особистою місією як провідника народу. Він свідомо творив свій образ, тому така різниця між наратором “Журналу” та “Кобзаря”.

Концепт месіанства надзвичайно тісно пов’язаний з християнською традицією, так само і національна ідентичність великою мірою зберігається в релігійній ідентичності. Кожен з поетів переживав складні стосунки з офіційною церквою, йшов дорогою пошуку власної релігійності. Це стосується як східного, так і західного християнства. З одного боку, вплив ідей Вольтера, з іншого – виникнення масонства. Все це розхитувало підвалини офіційного християнства. Всі вищевказані аспекти реалізовувалися в конкретних текстах та мали вплив на читача, саме через велику силу художньої сугестії.

Оскільки кожен художній текст постає як сума норм естетичних та практичних, то високохудожній текст є втілення гармонії між цими функціями. Такий баланс ми зустрічаємо у текстах і Пушкіна, і Міцкевича, і Шевченка. В них не відчувається тенденційності (термін Мукаржовського – Т.Д.), саме завдяки цьому вони привабливі, а також великою мірою “небезпечними” для реципієнта, який підпадає під вплив авторської позиції, та переймає його світоглядні позиції. На нашу думку, саме тому їхні тексти мали такий вплив на читача, і відіграли важливу роль у формуванні національної ідентичності трьох народів.

Особливе місце в творчості поетів займає зображення Росії. Основними текстами для аналізу цього образу є “Вступ” до III частини “Дзядів” Міцкевича, “Мідний вершник” Пушкіна та “Сон” Шевченка. Матеріал, котрий неодноразово піддавався порівняльному аналізу і в польському, і в російському, і в українському літературознавстві. Разом з тим вважаємо за необхідне звернутися до аналізу вказаних текстів, оскільки ставлення до імперії є вагомим показником ідентичності кожного з авторів, і саме через ставлення до неї викристалізовується світогляд кожного з них. Також ми долучаємо матеріал з “Журналу” Шевченка, його ж повісті “Художник”, поеми “Полтава” і повісті “Арап Петра Великого” Пушкіна та поеми “Пан Тадеуш” та “Паризьких лекцій” Міцкевича. Крім того, важливу роль відіграє історія особистих стосунків польського та російського поетів, так й історія написання “Відступу” III частини “Дзядів” Міцкевича та “Мідного вершника” Пушкіна. Цей “діалог” є дуже істотним у висвітленні як особистих позицій поетів,

так і в історії взаємовідносин двох народів. Пушкін стовідсотково сприйняв боротьбу греків за свою незалежність, і так само стовідсотково відмовляв народам, підкореним Російською імперією, у праві на власне самоствердження. Ідеологічна настанова “Мідного вершника” неодноразово була підтверджена в поезії і в листуванні.

Заслугове на увагу феномен столиці, як він постає у текстах і суспільних дискурсах того часу. Формально Петербург був столицею і для поляків, і для українців. Багато людей для того, щоб досягти успіху переїздили до Петербургу та асимілювалися там, набували іншої ідентичності. Міцкевич та Шевченко акцентували ці процеси в текстах. Вони з власного досвіду знали, чим є “столиця” для “чужого”, і яким коштом “землячки” здобувають засоби на існування в ній.

Для Міцкевича Петербург мав абсолютно негативне значення, натомість у Шевченка подвійне ставлення до міста. Незважаючи на чисельні негативи, Петербург у Шевченковій свідомості асоціювався також із здобуттям свободи, з Академією мистецтв, з Карлом Брюлловим. Ми звертаємося до аналізу цього образу у повісті “Художник” та до “Журналу” письменника, де, власне, і знаходимо всі ці моменти. На нашу думку, це вкрай істотний аргумент для демонстрації особистої чесності Шевченка, його нетенденційності. Він є справедливим як до “своїх”, так і до “чужих”, причому з огляду на “землячків” з одного боку, і на Брюллова з іншого поняття “свого” та “чужого” набувають іншого виміру.

Параграф “Дорога в Росію”, за назвою одного з віршів Міцкевича демонструє ряд спільних моментів у становищі Міцкевича та Шевченка, спільності їхньої світоглядної позиції щодо імперії, що знайшло своє відображення у текстах. Польський та український поети дивились на Росію з однієї позиції, так само, як і на шлях, який їх привів туди.

Особливе місце у формуванні імперського російського міфу відігравав образ Петра I. Цей образ ми в основному аналізуємо у підрозділі, присвяченому аналізу поеми “Полтава”. Звичайно, варті уваги й інші тексти Пушкіна, в яких він вводить образ імператора, надзвичайно близький йому і особисто, і світоглядно. Цікавим є зіставлення образу Петра з образом Мазепи. Ті самі риси – сила, державне мислення, розум мають абсолютно протилежну моральну оцінку. Все, що стосується імператора, є позитивним, все, що стосується українського гетьмана – негативним. У Міцкевича та Шевченка так само присутній образ російського імператора, доміантною рисою якого є деспотизм.

Петро I асоціюється зі своїм дітищем – Петербургом. У структурі цього розділу ми рухались за наратором “Вступу” до III частини “Дзядів” і тому, після “Дороги в Росію”, через образ Петра ми наблизилися, власне, до Петербургу. Тут ми повертаємося до зіставлення текстів Міцкевича, Шевченка, з одного боку, і тексту Пушкіна, з іншого, оскільки ряд структурних одиниць повторюється з протилежною конотацією. Цікаво, що Петербург у Міцкевича та Шевченка показано потворним не лише з огляду на ідеологічне навантаження, але й з огляду на естетику, обидва поети акцентують увагу на вторинності архітектури міста порівняно з іноземними взірцями, вторинність інтерпретується як риса ментальності.

Серцевиною столиці є “Царський двір”, карикатурно зображений як Міцкевичем, так і Шевченком. Таке ставлення до можновладців демонструє

ставлення до країни, наскільки автори асоціювали/ не асоціювали себе з країною, та які риси цієї країни вважали для себе домінуючими. Для Міцкевича і Шевченка домінуючі риси – деспотизм та ієрархічність – що характеризують давні імперії, але аж ніяк не європейські. В той же час, як самі поети декларували власну європейську тотожність, Пушкін неодноразово декларував свою (російську) європейськість також, але в даному разі нам йдеться про погляд ззовні та погляд зсередини. Вектор поділу простору на “свій” та “чужий” розділяє також типологічно близьких поетів на ідеологічному рівні.

Аналізуючи ці тексти, слід враховувати час написання, під впливом яких подій вони виникали. Цей аспект демонструє, наскільки стиль творів залежить від ідеологічної настанови авторів, яких ми розглядаємо. Є різниця в стилі Пушкіна та Міцкевича. Пушкін демонструє позицію сили, відчуття власної правоти, пов'язаної з відчуттями правоти Росії у давній слов'янській суперечці, на відміну від багатослів'я Міцкевича. Це багатослів'я було викликане відчуттям розпачу в зв'язку з поразкою польського повстання, відчуття безсилля і неспроможності змінити ситуацію. Все це відбилось у стилі тексту. Стиль шевченківського тексту характеризується неупередженим ставленням як до імперії, так і до “землячків”. Поет саркастичний, він стоїть вище за ситуації і може запитувати як з позицій однієї сторони, так і з іншої. Це все демонструє, наскільки форма художнього тексту може відображати ідеологічну настанову автора.

Велике значення має спосіб зображення “свого” та “чужого” в текстах, авторське ставлення до цих категорій. Одним з таких образів є образ Сходу, який ми аналізуємо в творчості поетів. Безумовно, в першу чергу звертаємось до Кримських сонетів Міцкевича, до поезії Пушкіна першого періоду творчості. Цей період творчості для обох поетів був відзначений незаперечним впливом Байрона, тут можна виокремити ряд орієнталістичних тенденцій. Разом з тим, можна знайти певну світоглядну різницю, якщо розглядати ці тексти в призмі імперського/антиімперського дискурсу.

З огляду на важливість піднятих питань для повнішого розкриття теми, вважаємо за необхідне окремо розглянути топос Кавказу в текстах Пушкіна та Шевченка. Варто зазначити особливу актуальність цієї проблематики в сучасному суспільно-політичному контексті. Важливим аспектом є те, що Шевченко в своєму тексті знімає релігійну різницю, у нього є поневолені народи, та Імперія з комплексом певних домінуючих рис. “Чужим” для Шевченка є саме Росія, а не народи Кавказу з мовними та релігійними відмінностями.

З цієї точки зору на особливу увагу заслуговує розгляд категорій “свого” і “чужого” в поемі “Катерина” Шевченка. Ми аналізуємо зазначену поему з точки зору виявлення в ній авторської свідомості та зображення “чужого”. На нашу думку, надзвичайно важливим структурним елементом в тексті є позиція автора, авторське ототожнення своєї долі з долею України. “Катерина” великою мірою є авторською відповіддю на популярні сюжети про мезальянси між паничами та простими дівчатами, а також може служити безпосередньою відповіддю на “Кавказького полоненого” Пушкіна. Шевченко подає історію з позиції тієї збездиченої дівчини. Особливого трагізму надає паралель, яку автор проводить між собою та покриткою, з одного боку, та Україною, з іншого.

Категорії “чужого” та “свого”, але вже в поемах Міцкевича “Гражина” та “Конрад Валенрод”, так само є виразником авторської позиції. Ми інтерпретуємо поеми в контексті романтичної поетики, з точки зору зв’язку з попередньою традицією, з одного боку, а також в контексті розвитку слов’янських літератур. Нам важливо було показати не тільки риси, які вводять ці поеми в загальноєвропейський літературний процес, але зв’язок з тогочасними тенденціями розвитку слов’янських літератур, а також варіанти застосування “езопової” мови у вираженні свого ставлення до Росії. Важливим моментом також є зазначення особливого місця поета в суспільстві, впевненість в тому, що поет наділений особливою місією серед народу. В творчості кожного з трьох поетів можна віднайти певні месіанські мотиви.

Аналіз ідеологемі месіанства здійснений в “Книгах народу і палігримства польського” Міцкевича та “Книгах буття українського народу” Костомарова як генетично споріднених текстів. Продемонстровано реалізацію цих ідеологем в циклі “Три літа” Шевченка. Підкреслено зв’язок ідеологемі месіанства в цих текстах з ідеологією масонського руху, який був надзвичайно поширеним в той час. Порівнюючи розвиток ідеологемі месіанства в творчості Міцкевича, Шевченка та Пушкіна, бачимо, що якщо у текстах польського та українського письменників особисте месіанство тісно пов’язане з місією власного народу, то у Пушкіна, це, передусім, індивідуалізм. Він говорить перш за все від власного імені. На нашу думку, це тісно пов’язане з переконанням у власній правоті, власній силі, такого переконання йому надавала приналежність до державної літератури. Російському поетові не потрібно було боротися за право існування свого народу, своєї літератури, тому він міг собі дозволити говорити перш за все від власного імені.

З питанням державницької/ недержавницької літератури тісно пов’язане питання реалізації концепції нації через творення літературного “національного міфу”. Зроблено комплексний порівняльний аналіз поеми “Пан Тадеуш” та роману у віршах “Євгеній Онегін”. Тут визначаються спільні та своєрідні риси типологічно близьких текстів, в яких автори через творений ними літературний міф спроектували національні моделі. На нашу думку, можливість написання таких текстів з’явилась завдяки досвіду існування власної держави та бачення суспільної структури. Якщо говорити про українську літературу, то, розглядаючи першу половину ХІХ століття, ми не можемо назвати типологічно близького тексту не тільки у творчості Шевченка. Українська література не мала такого тесту саме через відсутність досвіду державності, несформованість суспільної інфраструктури. В творчості Шевченка ми можемо знайти візію справедливого суспільства, але це на рівні загальнолюдського узагальнення, а не на рівні створення концепції нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Андерсон Б. Уявлені спільноти. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
- 2.Антокольський П. "Евгеній Онегін" // Пушкін А. Евгеній Онегін. – М.: Художественная литература, 1984. – С. 3 – 21.
- 3.Антонович В. Три національні типи народні // Моя сповідь. – К.: Либідь, 1995. – 814 с.
- 4.Артог Ф. Возвращение Одиссея // Чужое: опыты преодоления. – М.: Алетейла, 1999. – С.62 – 94.
- 5.Арутюнова-Фиданян В. Методы создания позитивного образа Византийской империи в армянской историографии (период экспансии) // Чужое: опыты преодоления. – М.: Алетейла, 1999. – С.277 – 312.
- 6.Барабаш Ю. Лица басурманской национальности у Гоголя и Шевченко // Вопросы литературы. – 1999. – №3.
- 7.Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...»: Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії. – Харків: Акта, 2001. – 376 с.
- 8.Бердяев Н. Судьба России. – М.: Философское общество, 1990. – 351 с.
- 9.Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
- 10.Бердяев Н. Русская идея // О России и русской философской культуре: Философы русского послеоктябрьского зарубежья – М.: Наука, 1990. – С. 43 – 271.
- 11.Бердяев Н. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: Книга, 1991. – 446 с.
- 12.Бердяев Н. Проблема Востока и Запада в религиозном сознании Вл. Соловьева // Сборник статей о В. Соловьеве. – Брюссель: Жизнь с Богом. – 1994. – С. 136 – 166.
- 13.Білецький Л. Віруючий Шевченко. – Вінніпег: Накладом Української вільної академії наук. – 1949. – 30 с.
- 14.Благой Д. Мицкевич и Пушкин // Известия АН СССР. Отделение Литературы и языка, 1956. – Т.15. – выпуск 4, июль-август. – С. 297 – 314.

15. Блок А. Рыцарь-монах. – Сборник статей о В. Соловьеве. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1994. – С. 126 – 135.
16. Бовуар Сімона де. Друга статья. В 2-х т. – К. Основы, 1994.
17. Богданович И. Поэзия. – Библиотека поэта: Большая серия. – Л.: Советский писатель, 1957// http://www.user.cityline.ru/~tg46yg31/poet_1.htm#bogdan_cs
18. Бубер М. Народ и его земля // Избранные произведения. – М., 1979. – С. 257 – 345.
19. Бубер М. Я и Ты. – М.: Просвещение, 1993. – 175 с.
20. Булаховська Ю. Творчість Міцкевича в контексті польсько-українських літературних відносин. // Адам Міцкевич і Україна. Збірник наукових праць. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С.158 – 177.
21. Валіцький А. У полоні консервативної утопії. – К.: Основы, 1998. – 710 с.
22. Вандельфельс Б. Своя культура и чужая культура. Парадокс науки о «Чужом» // Логос. – 1994. – № 6. – С. 77 – 94.
23. Василевський М. Релігійність Т. Г. Шевченка на підставі його поетичних творів. – Кам'янець – на – Поділля, 1920.
24. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познания. М.: Русские словари, 1996. – 411 с.
25. Вервес Г. Адам Міцкевич: життя і творчість. – К.: Дніпро, 1979. – 140 с.
26. Виноградов А. Замѣтки историческія и литературныя, касающіяся мессіанизма Мицкевича какъ автора Книгъ народа польскаго и польскаго пилигримства. – Москва, 1917.
27. Вортман Р. Николай II и популяризация его образа в 1913 году // Новое литературное обозрение. – 1999. – № 38 (4). – С. 78 – 97.
28. Гадамер Г.-Г. Різноманітність мов і розуміння світу // Герменевтика і поетика. – К.: Юніверс, 2001. – С. 164 – 175.
29. Гаспаров Б. Поэтика Пушкина в контексте европейского и русского романтизма // Современное американское пушкиноведение. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 301 – 332.
30. Гачев Д. Национальные образы мира. Общие вопросы. – М.: Советский писатель, 1988. – 455 с.
31. Гачев Д. Национальные образы мира. Кавказ: Интеллектуальные путешествия из России в Грузию, Азейбарджан и Армению. – М.: Издательский сервис, 2002. – 413 с.
32. Генік-Березовська З. Шевченко і європейський романтизм // Грані культур. Бароко, романтизм, модернізм. – К.: 2000. – 386 с.
33. Гердер И. Г. Избранные сочинения. – М. - Л.: Гослитиздат, 1961. – 392 с.

- 34.Гірц К. Інтерпретація культур. – К.: Дух і літера, 2001. – 542 с.
- 35.Гнатишак М. Історія української літератури. – Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1941. – 130 с.
- 36.Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи // До історії української літератури. – К.: Основи, 1997. – С. 138 - 169.
- 37.Грабович Г. Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі // До історії української літератури. – К.: Основи, 1997. – С. 170 - 196.
- 38.Грабович Г. Поет як міфотворець. – К.: Критика, 1998. – 206 с.
- 39.Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо. – К.: Критика, 2000. – 317 с.
- 40.Грабович Г. Адам Міцкевич та Іван Франко: метаморфози “валенродизму” // Адам Міцкевич і Україна. Збірник наукових праць. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 252 – 285.
- 41.Гринлиф М. "Путешествие в Арзрум": Поэт у границы // Современное американское пушкиноведение. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 275 – 294.
- 42.Гулд-Дэвис Н., Подвинцев О. Россия и Британия в поисках достойного правления: Учебное пособие. – Пермь: Издательство ПГУ. – 2000.
- 43.Гумелев Л. От Руси к Росси, 2003 // <http://www.famclan.ru/rushist/hist/gum.htm>
- 44.Гундорова Т. Київ як топос: міфологічна парадигма // Біблія і культура.– Чернівці, 2001. – випуск 3. – С. 157 – 162.
- 45.Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия // Вопросы философии. – 1986, № 3 // <http://www.agnuz.info/library/books/gusserl/>
46. Данилевский Н. Россия и Европа, М. – 1992.
- 47.Дворнік Ф. Слов’яни в європейській історії цивілізації. – К.: Дух і Літера, 2000. – 494 с.
- 48.Дейвіс Н. Історія Європи. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.
- 49.Денисова Т. Роман “поштової марки” (Спроба порівняльного аналізу вирішення теми землі в українській і американській літературах) // Українська література в системі літератур Європи і Америки (XIX – XX ст.) – К.: Заповіт, 1997. – С. 201 – 231.
- 50.Державин Г. Стихотворения. – М.: ГИХЛ. – 1958// http://www.user.cityline.ru/~tg46yg31/poet_1.htm#derj_cs/
- 51.Дзира Я. Міцкевич і Шевченко: їхній погляд на Петербург // Літературна Україна. – 2000. – 9, 16 березня.
- 52.Дзюба І. У всякого своя доля: (Епізод із стосунків Шевченка зі слов’янофілами): Літературно-критичний нарис. – К.: Радянський

- письменник, 1989. – 371 с.
53. Дзюба І. Застукали сердешну волю // Між культурою та політикою. – К.: Сфера, 1998. – 374 с.
54. Достоевский Ф. Пушкин // Избранные сочинения. – М.: Художественная литература, 1990. – 606 с.
55. Елистратов В. «Сниженный язык» и «национальный характер» // Вопросы философии. – 1998, № 10.
56. Енциклопедія постмодернізму. За редакцією Чарльза Е. Вінкевіста та Віктора Е. Тейлора. – К.: Основи, 2003. – 503 с.
57. Євшан М. Релігія Шевченка // Критика. Літературознавство. Естетика. – К.: Основи, 1998. – С.25 – 30.
58. Живов В., Успенский Б. Царь и Бог: Семиотические аспекты сакрализации монарха в России // Успенский Б. А. Избранные труды. Т.1 Семиотика истории. Семиотика культуры. – М.: 1994. – С. 110 – 218.
59. Жур П. Шевченковский Петербург. – Л.: Лениздат, 1964. – 286 с.
60. Жур П. Шевченківський Київ. – К.: Дніпро, 1991. – 287 с.
61. Забужко О. Філософія національної ідеї. – К.: Основи, 1993. – 126 с.
62. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К.: Абрис, 1998. – 172 с.
63. Завадко Б. І серце чистее віддам. – Львів, 1993. – 163 с.
64. Зайончковский П. Кирило-Мефодиевское общество (1848 – 1947). – М.: Издательство Московского университета, 1959. – 172 с.
65. Зборовська Н. Тарас Шевченко у "жіночих студіях" // Феміністичні роздуми. – Л.: Літопис, 1999. – С. 39 – 53.
66. Зеров М. Історико-літературні та літературознавчі праці. – Твори в 2-х томах. – К.: Дніпро, 1990. Т. 2. – 601 с.
67. Зорин А. Кормя двуглавого орла: литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 416 с.
68. Івакін Ю. Сатира Шевченко. – М.: Художественная литература, 1964. – 352 с.
69. Иванов Вч. Славянская мировщина // Собрание сочинений, IV т. – Брюссель, 1987. – С. 655 – 658.
70. Иванов Вч. Польский мессианизм, как живая сила // Собрание сочинений, IV т. – Брюссель, 1987. – С. 659 – 672.
71. **Иноземцев Л.** Двуглавый орёл в однополюсном мире // Русский мир // <http://www.russkymir.ru/?razdel=19#27>

- 72.Ионин Л. Социология культуры: путь в новое тысячелетие: Учеб. пособие для студентов вузов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Логос, 2000. – 431 с.
- 73.Кагарлицкий Ю. Сакрализация как прием. Ресурсы убедительности и влиятельности имперского дискурса в России XVIII века // Новое литературное обозрение. – 1999. – № 38 (4). – С. 66 – 75.
- 74.Касьянов Г. Теорії націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
- 75.Кирило-Мефодіївське товариство. У 3 т. АН УРСР. Інститут історії та Інші, К.: Наукова думка. – 1990.
- 76.Кінан Е. Російські історичні міфи. – К.: Критика, 2001. – 283 с.
- 77.Кісь Р. Фінал третього Риму. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. – 744 с.
- 78.Клейтон Дж. К вопросу о феминистическом прочтении романа «Евгений Онегин» // Современное американское пушкиноведение. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 189 – 200.
- 79.Кон И. Психология предрассудка (о социально-психологических корнях этнических предрассудков) // Новый мир, 1966. – №9.
- 80.Конрад М. Націоналізм і католицизм. – Львів, 1934. – 40 с.
- 81.Корнилов О. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М., 1999.
- 82.Костельник Г. Шевченко з релігійно-етичного становища. – Львів, 1910.
- 83.Костомаров М. Дві руські нації. – Харків: Майдан, 1994. – 40 с.
- 84.Коцюбинська М. Етюди про поезику Шевченка. – К.: Радянський письменник, 1990. – 272 с.
- 85.Кулаков А. Пушкин и Польша. – Тула, 1990.
- 86.Куліш П. Твори у 2-х т. – К.: Наукова думка. – 1989.
- 87.Къ исторіи тайныхъ обществъ и кружковъ среди литовско-польской молодежи в 1819 - 1823 гг. Издалъ Федоръ Верисовский. – Варшава.: Типография Варшавского учебного округа. Краковское предместіе. – 1898. – № 3.
- 88.Ланда С. Сонеты Адама Мицкевича // Мицкевич А. Сонеты. – Ленинград: Наука, 1976.
- 89.Левандовська І. Образ України в перцепції творців “української школи” раннього польського романтизму. Автореферат дисертації кандидата філологічних наук: 10.01.04. НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1995. – 17 с.
- 90.Левінас Е. Між нами. Дослідження Думки-про-іншого. – К.: Дух і Літера: Задруга, 1999. – 312 с.

91. Левит М. Пушкин в 1899 году // Современное американское пушкиноведение. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 21 – 41.
92. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Львів, 1933. – Накладом "Дружини". Випуск 2. – 111 с.
93. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе в 2-х т. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – С. 1 – 11.
94. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації // Історичні есе в 2-х т. – К.: Основи, 1994, Т.1. – С. 11 – 41.
95. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми "історичних" і "неісторичних" націй // Історичні есе в 2-х т. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – С. 27 – 47.
96. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті // Історичні есе в 2-х т. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – С. 193 – 203.
97. Лінч Дж. Середньовічна церква. – К.: Основи, 1994. – 492 с.
98. Ломоносов М. Полное собрание сочинений (в XI томах). – М. – Л. – том VIII «Поэзия. Ораторская проза. Надписи», М. – Л.: Издательство академии наук. – 1959 // http://www.user.cityline.ru/~tg46yg31/poet_1.htm#lom_cs/
99. Лотман Ю. Очерки по истории русской культуры XVIII – начала XIX века // Из истории русской культуры. Т. 4 (XVIII – начало XIX века). – М., 1996. – С. 113 – 146.
100. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. – К.: Час, 1998. – 255 с.
101. Маланюк Є. Книга спостережень. – К.: Дніпро, 1997. – 430 с.
102. Масенко Л. Чому загинули Гонтині діти? Дискурс насильства в творчості Тараса Шевченка // Кур'єр Крив басу. – 2001. – № 137. – С. 180 – 190.
103. Мейзерська Т. Проблеми індивідуальної міфології. Міфотворчість Шевченка. – Одеса: Астропринт, 1997. – 128 с.
104. Мережковский Д. Пушкин. – М.: Наука, 1990.
105. Мережковский Д. Грядущий Хам // 14 декабря. – М.: Московский рабочий, 1991. – 542 с.
106. Мережковский Д. Больная Россия. – Л.: Издательство университета, 1991. – 269 с.
107. Митрополит Іларіон. Релігійність Тараса Шевченка. – Вінніпег, Накладом Видавничої комісії при товаристві "Волинь". – 1964.
108. Михельсон М. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской филологии. – Санкт-Петербург: 1993. – т. I – II.
109. Мукаржовский Я. Эстетическая норма // Исследования по поэтике и теории искусства. – М.: Искусство, 1994. – 606 с.

110. __Мукаржовский Я. Тенденциозное искусство // Исследования по поэтике и теории искусства. – М.: Искусство, 1994. – 606 с.
111. __Мухіна Г. Романтична іронія у творчості Шевченка // СІЧ – 1990, № 8 – С. 31 – 36.
112. __Налывайко Д. Искусство: направления, течения, стили. – К.: Мистецтво, 1981. – 395 с.
113. __Наливайко Д. Спільність і своєрідність. – К.: Дніпро, 1988. – 395 с.
114. __Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI - XVIII ст. – К.: Основи, 1999. – 578 с.
115. __Наливайко Д. Іван Мазепа в європейській літературі // СІЧ – 2002, № 8 – С. 39 – 48.
116. __Наливайко Д. Іван Мазепа: Історія та міф // СІЧ – 2002, № 9. – С. 3 – 17.
117. __Нахлік Є. Зіставлення і протиставлення Шевченка і Пушкіна в рецепції П. Куліша. // Київська старовина. – 1999. № 3. – С. 27 – 45.
118. __Нахлік, Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Львів, 2003. – 563 с. – [Серія „Літературознавчі студії”, Вип . 8]
119. __Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.
120. __Одарченко П. Видатні українські діячі. – К.: Смолоскип, 1999. – 320 с.
121. __Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К.: Основи, 2000. – 182 с.
122. __Павлишин М. Канон та іконостас. – К.: Дніпро, 1997. – 446 с.
123. __Паперно И. Пушкин в жизни человека Серебряного века // Современное американское пушкиноведение. – Санкт-Петербург, 1999 – С. 42 – 68.
124. __Пахаренко В. Незбагнений апостол: Світобачення Шевченка. – Черкаси: Брама, 1999. – 295 с.
125. __Пахльовська О. Українська літературна цивілізація. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. Національна академія наук України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, К. – 2000.
126. __Пахльовська О. **Україна - діаспора" сьогодні: криза і перспектива.** – К.: КМ Академія, 2002. – 51 с.
127. __Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”. – К.: Академія, 2001. – 152 с.
128. __Пінчук С. Адам Міцкевич – цінитель і перекладач „Слова о полку Ігоревім”// Адам Міцкевич і Україна. Збірник наукових праць. –

- К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 318 – 327.
129. __Пільгук І. Шевченкова сатира // Вогненне слово Кобзаря. – К., 1984.
 130. __Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка. Навколо “Москалевої криниці”. – К.: Факт, 2001. – 384 с.
 131. __Попович М. Міфологія в сучасній свідомості посткомуністичної України // Дух і літера. – № 3 – 4.
 132. __Потебня А. Язык и народность// Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 253 – 285.
 133. __Пушкин А. Полное собрание сочинений в 10-ти т. – М. Художественная литература. – 1974.
 134. __Раков Ю. Мистический Петербург. По страницам истории и литературы. – Санкт-Петербург: Тесса, 2001. – 223 с.
 135. __Рікер П. Конфлікт інтерпретацій // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. За ред. М. Зубрицької. – Л.: Літопис, 1996. – С. 229 – 242.
 136. __Рікер П. Сам як Інший. – К.: Дух і Літера, 2002. – 456 с.
 137. __Розанов В. Женское образовательное движение 60-х годов // Религия. Философия. Культура. – М.: Республика, 1990. – С. 98 – 107.
 138. __Руссо Ж.-Ж. Новая Элоиза // Избранные сочинения в 3-х т. – М.: Прогресс. – 1961. Т. 2.
 139. __Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення . – К.: Критика, 2000. – 304 с.
 140. __Саїд Е. Орієнталізм. – К.: Основи, 2001. – 512 с.
 141. __Сергієнко Г. Шевченко і Кирило-Мефодієвське товариство. – К.: Наукова думка, 1983. – 206 с.
 142. __Серегина Н. Пушкин и христианская гимнография. – М. 1999. – 150 с.
 143. __Серков А. История русского масонства XIX века. – Санкт-Петербург: Издательство им. Новикова, 2000. – 394 с.
 144. __Сірко Ф. Тарас Шевченко і його думки про громадське життя. – Львів, 1906.
 145. __Смілянська В. І мертвим, і живим...// Смілянська В., Чамата Н. Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка . – К.: Вища школа, 2000. – С. 131 – 141.
 146. __Сміт Е. Національна Ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
 147. __Соловьев В. О духовной власти в России // В. С. Соловьев. Собр. соч. В 15 т. – Репринт. изд. М.: ПАИМС, 1992. Т.3. – С. 227 – 242.
 148. __Соловьев В. Русская идея, Bruxelles: Жизнь с Богом. – 32 с.

149. __Соловьев В. Спор о справедливости. – Москва-Харьков, 1999.
150. __Старосольський В. Теорія нації. – К.: Вища школа, 1998, XL. – 157 с.
151. __Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
152. __Тарнавський М. Іронічний Шевченко // Світи Тараса Шевченка. – Нью-Йорк – Львів, 2001. – т.2
153. __Тихонович К. Рай и ад в поэзии Т. Г. Шевченко. – Варшава, 1912.
154. __Тишков В. Забыть о нации (постнационалистическое понимание национализма) // Вопросы философии, 1998, № 9.
155. __Тодд У. «Евгений Онегин». Роман жизни // Современное американское пушкиноведение. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 153 – 188.
156. __Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифологического. – М.: Прогресс, 1995. – 623 с.
157. __Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. – Львів.: В.П. Троян, 1992.
158. __Фатеева Н. Контрапункт интертекстуальности или интертекст в мире текстов. – М.: Агор, 2000.
159. __Федотов Г. Певец империи и свободы// Пушкин в русской философской критике: конец XIX – первая половина XX в. – М., 1990. – 527 с.
160. __Феномен Петербурга. Труды Второй Международной конференции, состоявшейся 27 – 30 ноября 2000 года во Всероссийском музее А. С. Пушкина. – Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр «Блиц». – 2001. – 544 с.
161. __Филиппов А. Смысл империи: к социологии политического пространства // <http://www.russ.ru/antolog/inoe/filipp.htm/filipp.htm>
162. __Филиппов А. Наблюдатель империи (империя как социологическая категория и социальная проблема) // Вопросы социологии, 1992. № 1. – С. 89–120.
163. __Флоринский Т. Славянофильство Т. Г. Шевченки. Київ, 1906.
164. __Франко І. Поет зради // Іван Франко: Збірник. – К.: Книгоспілка, 1926. – С. 260 – 268.
165. __Хорев В. Имагология и изучение русско-польских литературных связей/ Поляки и русские в глазах друг друга. – М.: Индрик, 2000. – С. 22 – 32.
166. __Чаадаев П. Полное собрание сочинений и избранные письма в 2-х томах. – М.: Наука, 1991. Т.1. – 800 с.
167. __Чамата Н. Кавказ: жанрово-композиційний аспект// Смілянська В., Чамата Н. Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 112 – 131.

168. __Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль: Феміна, 1994. – 480 с.
169. __Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. – Львів.: Інститут Історії церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – 234 с., 4 карти.
170. __Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12 т. – К.: Наукова думка, 1990.
171. __Шевченко Т. Повне зібрання творів у 3 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1949.
172. __Шевченко і Міцкевич. Про значення впливу Міцкевича в розвою поетичної творчості та в генезі поодиноких поем Шевченка. Порівнююча студія д-ра Олександра Колесси у Львові: Накладом Наукового товариства імені Шевченка, 1894.
173. __Шпорлюк Р. Між комунізмом і націоналізмом: Карл Маркс проти фрідріха Ліста. – К.: Основи, 1999. – 479 с.
174. __Шпорлюк Р. Імперія та нації. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
175. __Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. – К.: Криниця, 1999. – 324 с.
176. __Шукуров Р. Введение или предварительные замечания о чуждости в истории// Чужое: опыты преодоления. Очерки из истории культуры средиземноморья. – М.: Алетейла, 1999. – С. 9 – 30.
177. __Щурат В. Основи Шевченківських зв'язків з поляками // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Т. 119 – 120. – Львів, 1917.
178. __Юрьева И. Пушкин и Христианство. – М.: Издательский дом «Муравей», 1999. – 280с.
179. __Якобсон Р. Работы по поэтике. – М., 1987.
180. __Яковенко С. “Малоросія” чи “Малопольща”?// Адам Міцкевич і Україна. Збірник наукових праць. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 312 – 317.
181. __Яковенко С. Компаративістика в перехідну епоху // СІЧ. – 2002, № 9. – С. 80 – 82.
182. __Яценко М. Гердеризм і українська літературно-теоретична думка доби романтизму// Українська література в системі літератур Європи і Америки . – К.: Заповіт, 1997. – С. 9 – 27.
183. __Bachtin M. Kultura, Karnawał, Literatura// Dialog, język, literatura. Warszawa, 1983.
184. __Baer M. In Search of Identity. Reflection on the Category of Women in Transition Poland // Between Tradition and Postmodernity. Polish Ethnography at the Turn of the Millenium. Edited by Lech Mróz, Zofia Sokolewicz. Warszawa: DiG, 2003. S. 63 80.
185. __Bakula B. Historia i komparatystyka. – Poznań: uniwersytet im. A. Mickiewicza, 2000. – 188 s.

186. __Błoński J. Polski raj. – Tygodnik Powszechny – 1987, № 51 – 52, s.3.
187. __Bocheński O. Szkice o nacjonalizmie i katolicyzmie Polskim. – Warszawa, Antyk.
188. __Borley L. To See Ourselves as Others See Us. Reflection on Cultural Identity // Central Europe. A New Dimension of Heritage 1991 – 2001. Academic editor Jacek Purchla. – Cracow: International Cultural Centre, 2003. – P. 101 – 107.
189. __Borowski A. Sarmatyzm w dawnej i współczesnej świadomości narodowej Polaków // Narodowy i ponadnarodowy charakter literatury. – Kraków, 1996.
190. __Braun J. National identity in a World of Global Media // Central Europe. A New Dimension of Heritage 1991 – 2001. Academic editor Jacek Purchla. – Cracow: International Cultural Centre, 2003. – P. 183 – 187.
191. __Brock P. Polish Nationalism// Nationalism in Eastern Europe. Edited by F. Sugard. University of Washington Press, 1994. – P. 310 – 372.
192. __Brubaker R. Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestia narodowa w nowej Europie. Warszawa: Wydawnictwo naukowe, 1998. 230 s.
193. __Buchowski M. The Other in Orientalizing and Liberal Discourses // Between Tradition and Postmodernity. Polish Ethnography at the Turn of the Millennium . Edited by Lech Mróz, Zofia Sokolewicz. Warszawa: DiG, 2003. S. 111 120.
194. __Čiževsky D. Mickiewicz and Ukrainian Literature// World Literature. – Los Angeles, 1956. – P. 409 – 436.
195. __Davies N. Boże igrzysko. Historia Polski. – Kraków: Znak, 2001. – 1184 s.
196. __Delaperrière M. Między dyskursem narodowym a kreacją uniwersalną. Dylematy literatury środkowo- i wschodnioeuropejskiej // Narodowy i ponadnarodowy charakter literatury. – Kraków, 1996.
197. __Drużnikow J. Mity Rosyjskie: od Alexandra Puszkina do Pawlika Morozowa. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1998. – 384 s.
198. __Fanon F. <http://www.emory.edu/ENGLISH/Bahru/Fanon.html>
199. __Foucault M. The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language. Translated by A. M. Sheridan Smith. New York: Harper & Row, 1976.
200. __Fizman S. The comparative aspects in Adam Mickiewicz on Slavic Literatures. Bloomington, 1978.
201. __Gawecki B. Polscy myśliciele romantyczni. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1972. – 124 s.
202. __Grybosiowa A. Status starca, damy I gościa w Panu Tadeuszu Adama Mickiewicza // Mickiewicz i kresy. – Kraków, 1999. – S. 101 – 110.
203. __Gvozden V. Položišta i ciljevi imagološkog proučavanja kniževnosti// Zbornik Matice srpske za kniževnost i jezik. – 2001. – Knj.49, № 1,2. – S. 211 – 224.

204. __Haseler S. *The English Tribe: Identity, Nation, and Europe*. – Houndmills: Macmillan, 1996.
205. __Hellner E. *Nations and Nationalism*. – Oxford, 1983.
206. __Hellner E. *Encounters with Nationalism*. Blackwell Oxford UK and Cambridge USA, 1994.
207. __Himka J-P. *The construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation of the Nation*, edited by Michael D. Kennedy and Ronald Grigor Suny. University of Michigan Press, 1999. P. 100 169.
208. __Hnatiuk O. *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003. – 350 s.
209. __Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
210. __Janion M. *Tragizm "Konrada Wallenroda" // Romantyzm, Studia o Ideach I Stylu*. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969. – S. 9 – 48.
211. __Janion M. *Mickiewicz z brązu I Mickiewicz żywy"// Romantyzm, Studia o Ideach I Stylu*. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969. – S. 316-336.
212. __Janion M. *Kobiety i duch inności*. –Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 1996. – 350 s.
213. __Janion M. *Do Europy. Tak, ale razem z naszymi umarłymi*. – Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2000. – 267 s.
214. __Janion M. Żmigrodzka M. *Romantyzm i historia*. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978.
215. __Janion M. *Romantyzm i jego media*. – Kraków: Universitas, 2001. – 737 s.
216. __Jedlicki J. *Polskie nurty ideowe lat 1790 – 1863 // Swojskość s cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1973. – S. 186 – 231.
217. __Jobst K. *Orientalism, E.W. Said und die Osteuropeiche Geschichte // Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte*. – 2000. – № 51, 2. – Halbband. – P. 250 – 266.
218. __Karpiński W. *Polska a Rosja. Z dziejów słowiańskiego sporu*. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1999. – 193 s.
219. __Kennedy M., Suny R. *Introduction // Intellectuals and the Articulation of the Nation*, edited by Michael D. Kennedy and Ronald Grigor Suny. – University of Michigan Press, 1999. – P. 1 - 55.
220. __Kepiński A. *Lach i Moskal. Z dziejów stereotypu*. – Warszawa-Kraków, 1990.

221. __Kubacki W. Taras Szewczenko wobec polskiego romantyzmu// Poezja, proza, Kraków, 1966. – S. 208 – 276.
222. __Layton S. Russian Literature and Empire. Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy. – Cambridge: Mass. 1994.
223. __Lepkyi B. Pod pomnikiem Piotra I. Nadbitka z tomu XVII Prac Polskiego Towarzystwa dla badań' Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu. T. Puszkina. 1837 – 1937. – Kharkiw, 1939.
224. __Łepkowski T. Poglądy na jedno- i wielo etniczność narodu Polskiego w pierwszej połowie XIX wieku // Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury Polskiej. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973.
225. __Masłowski M. Gest, symbol i rytuały polskiego teatru romantycznego. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – 400 s.
226. __Maurer J. “Z matki obcej... Szkice o powiązaniach Mickiewicza ze światem Żydów”. – Londyn: Polska fundacja kulturalna, 1990.
227. __Mężyński K. Rosja w wykładach paryskich Mickiewicza. – Poznań, 1938. – 376 s.
228. __Mickiewicz A. Dzieła, u 12 t. – Warszawa: Czytelnik, 1955.
229. __Mitosyk Z. Literatura i stereotypy. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: PAN, 1974. – 183 s.
230. __Monas S. “Self” and “Other” in Russian Literature// The Search for Self-definition in Russian Literature. Edited by Ewa M. Thompson, Houston, Rice University, 1991. P. 76 91.
231. __Motyl A. Inventing Invention: The Limits of National Identity Formation // Intellectuals and the Articulation of the Nation, edited by Michael D. Kennedy and Ronald Grigor Suny. University of Michigan Press, 1999. P. 57 -75.
232. __Narody i stereotypy. – Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury. – 1995.
233. __Niewiara A. Inni w oczach „wojowników sarmackich – o stereotypie narodowości w XVI wieku”// Język a kultura, t.12, 1999. – S. 171 – 184.
234. __Nowicka J. Rewidykacja europejskości – tożsamość Europy Centralnej // Studia Europejskie, 3/1999. – S. 79 – 89.
235. __Nowina-Konopka P. From the Jagellonian Union to the European Union // Central Europe. A New Dimension of Heritage 1991 – 2001. Academic editor Jacek Purchla. – Cracow: International Cultural Centre, 2003. P. 51 56.
236. __Obirek St. The Ambivalent Potential of Religions in Central Europe // Central Europe. A New Dimension of Heritage 1991 2001. Academic editor Jacek Purchla. Cracow: International Cultural Centre, 2003. P. 207 213.
237. __Ochorowicz J. O polskim charakterze narodowym. Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin, 1986. 167 s.

238. __Olszewski W. Around the Theory and Politics of Cultural Identity. The Ethnologists Dilemma at the Beginning of the 21 Century // Between Tradition and Postmodernity. Polish Ethnography at the Turn of the Millenium. Edited by Lech Mróz, Zofia Sokolewicz. – Warszawa: DiG, 2003. – S. 233 – 242.
239. __Pigoń S. Wprowadzenie w „Pana Tadeusza”. – Kraków: Polska akademia nauk, 1969.
240. __Poczynajło W. “Sen” Szewczenki a Mickiewiczowska i Puszkiniowska wizja Petersburga // Wrocław: Studia Polono-Slavica-Orientalia. Acta litteraria. – 1974.
241. __Polk W. Sąsiedzi i Obcy. Podstawy stosunków międzynarodowych. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. – 405 s.
242. __Rahner H. Church and State in Early Christianity. – San Francisco: Ignatius Press, 1992.
243. __Ricoeur P. Jaki ma być nowy etos Europy? // Znak, 2001.
244. __Robotycki Cz. Comparative Study and Local Consciousness as an Element of Regional Education // Central Europe. A New Dimension of Heritage 1991 2001. Academic editor Jacek Purchla. Cracow: International Cultural Centre, 2003. P. 201 205.
245. __Sahni K. Crucifying the Orient. Russian Orientalism and the Colonization of Caucasus and Central Asia. Oslo, 1997.
246. __Said E. Culture and Imperialism. New York: Alfred A. Knopf, 1993.
247. __Sękowska E. Obraz domu i sąsiedztwa w Panu Tadeuszu // Mickiewicz i kresy. – Kraków, 1999, S. 88 – 100.
248. __Siwicka D. Ton i bicz: Mickiewicz wśród towiańczyków. – Wrocław, 1990. – 228 s.
249. __Siwicka D. Romantyzm 1822 – 1863. – Warszawa, 2002. – 120 s.
250. __Shafer B. Faces of Nationalism. – New York, 1972.
251. __Shkandrij M. Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire. – McGill-Queens, 2001.
252. __Sojka-Masztalerz H. Obraz Ukrainy i Ukrainca w przysłowiaach Polskich // Literatura ludowa. – 1999 – № 3. – S.39 – 47.
253. __Southern R.W. Western society and the Church in the Middle ages: Pinguin Books, 1972.
254. __Spasowicz W. Mickiewicz i Puszkini przed pomnikiem Piotra Wielkiego. Dwa odczyty wygłoszone w Krakowie w dniach 14 i 15 Marca 1886. – Lwów 1887.
255. __Spivak G. "Imperialism and Sexual Difference". – Oxford Literary Review, 1986. – VII.i-ii. – P. 225 – 240.

256. __ Spivak G. *Can the Subaltern to Speak? // Marxism and the Interpretation of Culture.* – Basingstoke: Macmillan, 1988. – P.66 – 82.
257. __ Stefanowska Z. *Legenda słowiańska w prelekcjach paryskich Mickiewicza.* – Wrocław, 1968.
258. __ Stefanowska Z. *Mickiewicz “śród żywiołów obcych”// Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej.* – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo naukowe, 1973. – S. 246 – 275.
259. __ Szymanis E. *Kreacja autolegendy.* – Wrocław – Warszawa – Kraków. Zakład narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1992. – 175 s.
260. __ Teslar J. *Biblia w życiu i twórczości Mickiewicza,* Londyn, 1958.
261. __ Thompson E. *Trubadurzy Imperium: Literatura rosyjska i kolonializm.* – Kraków: Universitas, 2000.
262. __ Thompson E. "Why the Conservative Tradition Is an Important Philosophical Option in Polish Literature" // <http://www.personal.engin.umich.edu/~zbigniew/Periphery/No3/Thomson.html>.
263. __ Todorov T. *On Human Diversity: nationalism, racism and exoticism in French Thought.* England: Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1999.
264. __ Tololyan Kh. *Textual Nation: Poetry and Nationalism in Armenian Political Culture// Intellectuals and the Articulation of the Nation,* edited by Michael D. Kennedy and Ronald Grigor Suny. – University of Michigan Press, 1999. – P.79 – 102.
265. __ Tretiak J. *Puszkina i Rosja (Przegląd polski 1889) // Mickiewicz i Puszkina. Studii i szkice.* – Warszawa, 1906.
266. __ Tretiak J. *Mickiewicz i Puszkina bajroniści // Przegląd powszechny,* 1899.
267. __ Tretiak J. *Ślady wpływu Mickiewicza w poezji Puszkina. (Pamiętnik Wydziału filozoficzno-historycznego),* 1889.
268. __ *The National question in Europe in historical context.* – Cambridge University Press, 1992.
269. __ Wadzyńska M. *Filozofia history Edgara Quineta a mesjanizm mickiewiczowski:* Warszawa, 1972.
270. __ Ward B. *Nationalism and Ideology. The Plain Lectures.* – Carleton University, Ottawa: Norton & Company, New York, 1960. – 125 p.
271. __ Walicki A. *Intellectual Elites and the Vicissitudes of "Imagined Nation" in Poland// Intellectuals and the Articulation of the Nation,* edited by M. Kennedy and R. Suny. University of Michigan Press, 1999. P. 259 300.
272. __ Walicki A. *Filozofia a mesjanizm.* – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1970.

273. __Wandycz P. Myth, Stereotypes and Complex in the History of Eastern and Central Europe // Central Europe. A New Dimension of Heritage 1991 – 2001. Academic editor Jacek Purchla. – Cracow: International Cultural Centre, 2003. P. 33 41.
274. __Weintraub W. Profecja i profesura: Mickiewicz, Michelet i Quinet. Warszawa, 1975.
275. __Weintraub W. Mickiewicz mistyczny polityk i inne studia o poecie. Warszawa: Czytelnik, 1998.
276. __Wheeler M. Pushkin: Ideologist of Post-Petrine Russia or European Humanist? // The Search for Self-definition in Russian Literature. Edited by Ewa M. Thompson. Houston: Rice University, 1991. P. 149 157.
277. __Wilkoń A. Styl kresowy Mickiewicza // Mickiewicz i Kresy. – Kraków, 1999.
278. __Witkowska A. Słowianie i stara Europa // Tradycja i współczesność, Wrocław, 1978. – S. 41 – 47.
279. __Witkowska A. “Ja, głupi Słowianin”. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1980.
280. __Witkowska A. Rówieśnicy Mickiewicza. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1998. – 391 s.
281. __Zarębina M. Pan Tadeusz kresowy // Mickiewicz i kresy. – Kraków, 1999. – S. 19 – 32.
282. __Zernack K. Polska i Rosja. – Warszawa, Wiedza Powszechna, 2000. – 783 s.